

A LELKIISMERET MIVOLTA ÉS RENDELTETÉSE KATOLIKUS SZEMMEL¹

KUMINETZ GÉZA
egyetemi tanár (PPKE HTK)

1. Bevezetés

A lelkiismeret problémája, jóllehet rejtett módon egyik központi kérdése² napjaink politikai, jogi, társadalmi, vallási életének, illetve a pszichológia, a pedagógia és a szociológia tudományának, mégis azt kell megállapítanunk, hogy súlyos tévedések és megtévesztő, már-már a lelkeket megrontó vélemények uralják vele kapcsolatban a történelmet meghatározó módon befolyásoló erők alakította, és a médiák által fenntartott közvéleményt. Ezért is választottuk vizsgálódási témául a lelkiismeret kérdését, próbálva felvázolni egyrészt azt, hogy hiányos és téves ismerete, illetve nevelése miért is okoz oly súlyos krízist úgy az egyéni, mind pedig a társadalmi életben,³ másrészt pedig fel kívánjuk mutatni a lelkiismeret helyes felfogását.

¹ E tanulmány élvezte a K 76782. számú OTKA kutatóprogram támogatását.

² Vö. A. VALSECCHI: *Coscienza*. In F. COMPAGNONI–G. PIANA–S. PRIVITERA (a cura di): *Nuovo Dizionario di Teologia Morale*. Milano: Cinisello Balsamo, 1990, 183. Már csak azért is központi kérdés, mivel a világnézetek sorsa végeredményben lelkiismereti kérdés. Az emberek közti kapcsolatok jellegét alapvetően a világnézeti kérdések, a rájuk adott válaszok és azok kölcsönös tiszteletben tartása, vagy elfogadhatatlansága adja.

³ Kiss Lajos András úgy fogalmazza, hogy „a modern szubjektum nem tud mit kezdeni a lelkiismerettel, mint ahogy a felelősséggel sem. [...] Az új politikai rend látszólag fokozza az állampolgárok felelősségét, hisz elvileg mindenkit érdekeltté tesz abban, hogy cselekvő és aktív viszonyt alakítson ki a politikai folyamatokkal. Ez azonban csak látszat! Az állandó legitimitáskényszer ugyanis a fenyegető hatalomnélküliség állapotába taszítja a rendszert. Mivel a legitimációs folyamat végérvényesen sohasem zárható le, a vitát bármikor újra lehet kezdeni; a polgárnak minden este az állandó bizonytalanság közepette kell álomra hajtani a fejét. A modernitás politikai rendszere a személytelen politikai intézmények stabilizálásával igyekszik elmenekülni az állandó bizonytalanság állapota elől. Ez az állapot – egy sajátos inercia révén – újra a személyiség kiskorúsítását, a lelkiismeret és a felelősség kiiktatását jelenti, míg a másik oldalon a személytelen apparátusok, bürokratikus rendek úgyszólván befolyásolhatatlan önállósulását eredményezi. [...] ebben a modernitás-kritikában mégiscsak van jó adag az igazságból. [...] A lelkiismeret és a felelősség trivializálásához és bagatellizálásához nagyban hozzájárul a tömegkommunikáció szükségszerű felszínessége is. [...] Egy biztos: reménytelen vállalkozás volna minden kísérlet, amely a modern társadalmat tisztán morális elvek alapján óhajtáná átszervezni. Ugyanakkor egyre inkább

Jogászok számára talán szokatlan, vagy épp mosolygató erről a témáról szólni, de úgy gondoljuk, hogy nemcsak a jogi felelősség kategóriájának adhatunk erkölcsbölcséleti, világnézeti megalapozást, hanem olyan problémakör a lelkiismeret, aminek át kell hatnia úgy a magán, mint a közéletet. Pontosabban nagy adomány a társadalom számára a lelkiismeretessé nevelt ember, aki akár a törvényhozásban, akár a bíraskodásban, de az előírások kellő végrehajtásában is azért tud szakmailag és emberileg is kiválót alkotni, mert megvan benne a lelkiismeretesség erénye, vagyis a felelősségteljes gondolkodás- és cselekvésmód. Ehhez már csak azt kell hozzátennünk, hogy fájdalomosan tapasztalhatjuk a társadalom szinte minden szektorában a lelkiismeretes munka fogyatkozását.

Ugyanakkor a modern társadalomban tömegjelenséggé vált a szorongás, a különféle lelki bajok, melyek jelentős része nem genetikai eredetű, hanem az erkölcs- és értékválságból adódó anómiás viselkedés áll a háttérben, ami lelkiismeret-furdalással, szegyenérzettel és büntudattal kísért tünetegyüttes. Az ilyen emberekből hiányzik a belső tartás, a lelki autonómia, a pozitív identitás.⁴ Ez utóbbi pedig végső soron nem más, mint az erkölcsi identitás,⁵ a minden irányban kellően kiépült erkölcsi jellem. Úgy gondoljuk, hogy e jelenség elharapódzásában döntő szerepe van az etikai relativizmusnak, az indifferentizmusnak, illetve a világnézeti semlegesség doktrínájának. Éspedig azért, mert ezek a felfogások csak arra tanítják meg követőiket, illetve a velük azonosuló fiatalokat, hogy ki nem vagyok, de arra nem, hogy ki vagyok és hogy kivé kell lennem.⁶ Hiányzik majd az így felnövekvő tudatából az a kritérium-rendszer is,⁷

kénytelenek vagyunk belátni, hogy a politikai és társadalmi intézmények a működésükhöz szükséges személyes részvétel akarása nélkül tartós funkciózavarba kerülnek. [...] A szabályok megbízható működéséhez azonban fegyelem szükséges, ami az egyén oldaláról nézve a szabályok iránti tiszteletben ölt testet. A tisztelet azonban személyes aktus, amelyet vissza is lehet utasítani. [...] A lelkiismeretet nem kívülről ültették be az emberbe, de nem is vele született valami, ami minden körülmények között felszínre tör, és érvényt szerez magának. Jóllehet mint 'potencia' minden ember sajátja, de hogy aktualizálódni tudjon, szüksége van közvetítőre, azaz nevelésre és művelődésre". Vö. KISS L. A.: *Az eltűnt lelkiismeret nyomában. Filozófiai-ökológiai írások*. Nyíregyháza, 2001, 204–210.

⁴ Vö. TAKÁCH G.: Lelekiismeret-furdalás, hallucináció, szkizofrénia. *Teológia* 37 (2003), 30–31.

⁵ Vö. TOMASI G.: Persona, ragioni, coscienza. Alcune considerazioni. *Credere Oggi* 22 (2002), 33. Az egészséges felnőtt emberben hármasszemély voltot különböztetünk meg, melyek sorrendben egymásra épülnek. Az elsőt „természeti adottságnak (res naturae, persona physica, hypostatis), a másodikat lélektani alakulatnak, lelkeségnek (personalitas psychica), a harmadikat erkölcsi személynek (persona moralis) nevezzük. [...] Az ember, mint fizikai személy a természet alkotása. [...] Pszichikai személyiségét maga szerzi meg és alakítja ki. [...] Erkölcsi személyiségét olyan egységesítő céloknak köszönheti, amelyeknek szolgálatába állítja életműködését. [...] ez az erkölcsi személyi lét szükségszerű kiegészítője a fizikainak és az egyénnek nem mint teljesen öncélú adottságnak, mint az igazság és a jog mértékének, hanem mint a közjótól mértékelt tagjának, az egész egy részének, kell érvényesülését és boldogulását keresnie". Vö. HORVÁTH S.: *A természetjog rendező szerepe*. Budapest, 1941, 42–43.

⁶ Ennek személyiséget károsító hatásáról lásd: TRINGER L.: A büntudat kóros formái. In *Újat és régít. Szennyay András főapát úr 80. születésnapjára*. (szerk.: Rendtársak) Pannonhalma, 2001, 207–220; TRINGER L.: Bocsnát és kiengesztelődés. *Vigília* 72 (2007), 779–788.

⁷ Ezt a feladatot szükségképp a világnézet tölti be, mely nem csupán nézi, hanem értékeli is a világot, s benne az embert. A világnézet „nem pusztán leír és megért, hanem felszólít állásfoglalásra és cselekvésre is. [...] A világnézet nemcsak az a valami, amit látunk, hanem maga a szem is, ami lát. Nem pusztán tudás, hanem meggyőződés is, vagyis állásfoglalás. Nemcsak képet, megismerést ad a világról, hanem a

és a józan ítélőképesség, mely biztosan ítél úgy az egyén, mind a társadalom tagjai, vezetői cselekedeteinek helyességéről vagy helytelenségéről. Itt van a lelkiismerettel és annak kiművelésével való kapcsolódási pont.

A lelkiismeret problémája, helyesebben megoldása vagy megoldatlansága az emberi szabadság léte,⁸ terjedelmére, illetve az objektíve igaz erkölcsi igazság megismerhetőségére adott teoretikus és gyakorlati válaszunktól függ. Sőt, ide kell sorolnunk a bűn mivoltára adott válaszunkat is, mivel a lelkiismeret ítélete mondja meg, hogy valamely cselekedet, gondolat, érzés helyes, vagy helytelen, azaz bűnös volt-e, melyért felelek a társadalom és/vagy Isten előtt.⁹ Ez a vonás pedig sejteti a megbocsátással való szoros kapcsolatát, mivel a lelkiismereti konfliktus, a lelkiismeret-furdalás legfontosabb feloldója épp a bocsánatkérés és megbocsátás.¹⁰ Feltéve, ha az elfogadott világnézetben van ilyen legitim fórum. A bírósági ítéletek adta elégtétel ugyanis nem elégséges a szív békéjéhez, a teljes értelemben vett kölcsönös kiengesztelődéshez.

Ezért ennek a tanulmánynak keretében a szabad cselekedetek világát fogjuk vizsgálni,¹¹ de nem abból a szempontból, hogy mi módon lesz az emberi cselekedet nemcsak szabad, vagyis külső- és belső kényszertől mentes, illetve szabad választás és döntés eredménye, hanem hogy mi módon lesz az emberi cselekedet erkölcsileg helyes és jó, valamint mi módon lesz nemcsak az egyes cselekedet, de egy egész emberi élet Istennek és minden igaz tekintélynek tetsző élet. Ám jelen esetben nem a cselekvés külső vagy belső követelményeit, mint például az értelem elégséges használatát,

megismerő személynek, a világot szemlélő embernek szeretetét, hitét, bizalmát, illetőleg elutasítását, gyűlöletét, tagadását is tartalmazza. A világnézetnek tehát két oldala van: egyik a világgép, a másik az életfelfogás és állásfoglalás. Az egyik a világ megismerése, a másik az igenlő vagy tagadó felelet arra, amit megismertünk”. Vö. NOSZLOPY L.: *A világnézetek lélektana*. Budapest, 1937, 12.

⁸ Csakis a szabadság állításával értelmezhető helyesen azok a kategóriák, mint egyéni felelősség, lelkiismeret, mivel ezek a legalapvetőbb erkölcsi tények. Vö. KECSKÉS P.: *A keresztény társadalomelmélet alapelvei*. Budapest, 1938, 107.

⁹ Vö. MONDEN L.: *Sünde Freiheit und Gewissen*. Salzburg, 1968.

¹⁰ Vö. TARJÁNYI Z.: A Veritatis Splendor enciklika tanítása a lelkiismeretről. *Teológia* 37 (2003), 46.

¹¹ Az emberi cselekedeteket és a nekik megfelelő képességeket négy területre lokalizálhatjuk: „1) Saját testével szemben a vegetatív képesség: ide tartozik az asszimilációs, az augmentatív és a generatív erő. Maguk a folyamatok az ember tudatos irányításától függetlenül zajlanak le. 2) A lélek érzékelő képessége önmagára és a külső világra irányul: ide tartoznak az érzékszervi működések (látás, hallás, tapintás, izelés, szaglás), valamint a belső érzékek (fantázia, memória). Ezen képességek feltétlenül szükségesek a test fenntartásához is, és a szellemi működésekhez is, de a szándékos irányítástól függetlenek, ezért lényegében nem folynak bele az erkölcsi cselekvésbe. A következő két képességnek viszont perdöntő szerepe van az emberi erkölcsiség szempontjából. 3) A lélek megismerő képessége. Ez a ratio. Ennek köszönhetően tudunk fogalmat és ítéletet alkotni, valamint következtetni. E képesség három aktusban mutatkozik meg: a) a lét önmagában való megismerése (intellectus speculativus); b) a lét megismerése a gyakorlati cselekvés számára (intellectus practicus); c) az erkölcsi értékek feletti ítéletmondás. 4) A lélek törekvő képessége, mely célja elérésére képesíti, s ez a szabadságból származó voluntas, tehát az akarat. Két cselekvési vonala van: a) egy ösztönös, mely a tudatos és szándékos állásfoglalások előtt spontán reagál az ingerre (appetitus sensitivus); b) az a törekvő képesség, mely tudatos irányítás alatt áll (appetitus rationalis). Ha ez utóbbi nem egyszerűen megragadja a jót és tör feléje, hanem fontolgatások útján választ, hogy törekszik-e felé, s ha igen, hogyan: ez a liberum arbitrium, a szabad elhatározás.” Vö. TARJÁNYI (2003) i. m. 40–41.

vagy külső és belső kényszertől való mentességét vizsgáljuk, hanem egy másik belső és bizonyos értelemben külső tényezőt, a lelkiismeret szerepét. Ez a készségünk nem lép be közvetlenül a szabad döntést meghozó tényezők közé, inkább csak megáll az ajtóban, de egészen addig, a döntés meghozataláig elkíséri úgy az értelmet, mind pedig az akaratot, sőt, magát az érzelmi élet képviselőjét is ellátja.¹² A lelkiismeret sug, sugalmaz, indít, ítél, de nem dönt.

Mindez jelzi, hogy milyen fontos tényezője az emberi életnek a lelkiismeret, kiterjed őrző és óvó, motiváló tevékenysége az egész vallás-erkölcsi, azaz mindennapi életünkre. Feltételezi a szabadságot, kapcsolatban van az istenséggel, így a kegyelmi étellel. Ezáltal nemcsak az erkölcsi, de a vallási élet irányítója is, vagyis központi helye van mindkét tudományban, bölcséletben és teológiában. Alapvetően érinti a nevelés problémáját is, ami ebből a szempontból tulajdonképpen nem más, mint a lelkiismeret képességének készséggé fejlesztése, hogy kellően érzékeny és helyesen ítélő legyen. Ugyancsak alapjában érinti a jogkövetés problémáját, mivel mindazok a törvényes hatóságok által hozott törvények lelkiismeretben köteleznek, melyek nem elmentések a természetjog és a tételes isteni jog lényegi tartalmával. Hasonlóan döntő módon hat a lelkiismeretről alkotott helyes vagy helytelen felfogás az ún. lelkiismereti- és vallásszabadság témájára is. Végül kapcsolatban áll még a harmadik normatív renddel, az illem rendjével is.

A lelkiismerettel kapcsolatban több tudomány is joggal vizsgálódik. Így újabban a pszichológia, a pedagógia, és a szociológia, illetve hagyományosan a már említett a filozófia és a teológia. A bölcséleti vizsgálódás sajátos módon veszi tekintetbe ezeket a rokon tudományoknak a vizsgálódásait, kutatási eredményeit. Úgy is fogalmazhatjuk, hogy a probléma bölcséleti vizsgálatának előfeltételét adja, feltéve, ha a bölcsélet holisztikus és előítélet-mentességre törekvő tudomány akar maradni. Az igazi teológia pedig semmit sem tagad meg a józan ész belátásaiból és következtetéseiből, tehát szívesen veszi a filozófia szolgálatát.

2. A lelkiismeret fogalma

A szó, lelkiismeret a magyarban is mindenekelőtt ismeretre, a tulajdon lelkünk ismeretére, illetve az emberi természet ismeretére, utal. Hasonló a latin, a görög vagy a német megfelelő szó, a conscientia (szüeneidészisz,¹³ das Gewissen), melyek elsősorban arra utalnak, hogy 'együtt tudunk' valamit, és pedig azt az ismeretet jelöli, ami a konkrét tett és az erkölcsi elvek összevetése után alakult ki a lélekben.¹⁴ Együttlátni valamit,

¹² Feltéve, ha kellően érett személyiségű a cselekvő ember.

¹³ Eredetileg olyan jelentése is volt ennek a szónak, mint közvélemény, de aztán két irányba fejlődött tovább: „egyfelől megmaradt, mint megtanulható szokásrend, közfelfogás, viselkedési norma, amely az emberi fejlődés része; másfelől a 'belső', a belénk írt törvény útja, amely által a lélek érintkezik az isteni világgal (idea innata), és ebben az esetben inkább a személyes felelősség áll előtérben”. Vö. KRÁNYI M.: *A lelkiismeret fejlődése Órigenészig*. (Studia Theologica Budapestinensia 29) Budapest, 2002, 9.

¹⁴ Vö. TURAY A.: *Az ember és az erkölcs. Alapvető etika Aquinói Tamás nyomán*. (Katolikus Teológiai Kéziratok 31), Szeged, 2000, 28–29.

mint ismert dolgot. A latin szó etimológiai elemzése öntudatot, tudatot is jelent.¹⁵ Jelenthet a szó tehát az emberi lélekről való tapasztalati vagy elméleti ismeretet (lélektan), vagy önismeretet és öntudatot,¹⁶ sőt, tudatosságot, annak az egyik legszembevetőbb jelét is.¹⁷ A régi magyar nyelv a lelkiismeretet és működését magával a lélekkel azonosította valamiképp. Ennek megfelelően a lélek szerint beszélni a lelkiismeretes beszédet jelentette.¹⁸

Maga a Biblia más szókéssel írja körül azt a problémakört, amit ma a lelkiismeret szóval jelölünk. Főleg a szív (léb) szót használja, mely egyszerre jelenti az intellektuális megértésnek, az akarásnak és az érzelmi életnek is a központját, sőt, az erkölcsi döntés fórumát is. Ebből adódóan a szív jelzi az Írásban mindazt, ahogy az ember gondolkodik, cselekszik, érez.¹⁹ A másik, már említett szó a szüeneidészisz, ami olyan tudást is jelez, ami tanúja és vádlója egyszerre a véghezvitt vagy tervezett cselekedetnek. Olyan hang tehát, ami fölött „az ember nem rendelkezik szabadon. Egy értékrendet tudatosít, illetve állít az ember elé, szembesítve azokat az egyéni döntésekkel és ítéletekkel. A lelkiismeret ugyanakkor nem maga szabja meg a normákat, hanem azok ismeretét feltételezve ösztönző, megfigyelő és felelősségre vonó tevékenységet végez.”²⁰

A köznyelv sokat használt szava a lelkiismeret, ami azt jelenti, hogy minden normális ember ismeri, tudja, ha megfogalmazni nem is tudja, hogy mi ez. Ebből adódóan tudatunk egyik alapélményéről,²¹ tényéről, tevékenységéről van szó, mely jelzi, hogy az ember vallás-erkölcsi lény, azaz feladata, hogy életét felelősen alakítsa, ami kizárja az önkényt, az irracionális cselekedetet. Amolyan erkölcsi „kell” ez.²² A lelkiismeret valami belső iránytű, ami cselekedeteinket, vagy mások cselekedeteit mintegy betájolja, megítéli és ellenőrzi, azaz irányt ad neki, helyesli, vagy helyteleníti, akár a cselekvés előtt, közben és akár utána (honestas, liceitas moralis). Ha helyesli, akkor ez a lélek kellemes, megnyugodott érzésével társul, ha ellenzi, akkor nyugtalanság vesz erőt a lelken, s ezt nevezzük lelkiismeret-furdalásnak, bűntudatnak.²³ A lelkiismeret a cselekedet er-

¹⁵ Vö. CATHREIN Gy.: *Erkölcshölcsélet I.* Temesvárott, 1900, 374. Ugyanó idézi Szent Tamást a következő oldalon a 2. lábjegyzetben: *Conscientia nihil aliud est quam applicatio scientiae ad aliquem actum* (Summa Theologica 1, 2, q. 19, a. 5).

¹⁶ Fogalmazhatunk úgy is, hogy beszélhetünk a szó pszichológiai (conscientia psychologica), metafizikai (conscientia metaphysica) és erkölcsi értelmében tudatról vagy lelkiismeretről (conscientia moralis). A pszichológiai értelemben vett lelkiismeret a tudatosságot, a tudatot, a metafizikai az önismeretet, öntudatosságot, míg a morális értelemben vett tudat jelenti a szó szoros értelmében a lelkiismeretet. Vö. D. COMPOSTA: *Filosofia morale. Etica sociale.* (Subsidia Urbaniana 4) Roma, 1983, 54–55.

¹⁷ Vö. SCHÜTZ A.: *A bölcsélet elemei.* Budapest, 1944, 335.

¹⁸ Vö. HANAUER I.: *A lelkiismeret.* Budapest, 1912, 8.

¹⁹ Vö. RÓZSA H.: A lelkiismeret kérdése az Ószövetség bibliai hagyományában. *Teológia* 37 (2003), 13.

²⁰ Vö. KOCIS I. A lelkiismeret az újszövetségi írásokban. *Teológia* 37 (2003), 108.; R. FABRIS: *La coscienza nella riflessione di san Paolo. Credere Oggi* 22 (2002), 47–56.

²¹ Mint alapélmény, mintegy rátör az egyénre, mintegy betör a tudatába, melynek szinte ki vagyunk szolgáltatva. Olyan valami, ami – ahogy Heidegger találoan fogalmazza – „belőlem s mégis fölöttem” jön. Vö. H. WEBER: *Általános erkölcssteológia.* (Szent István Kézikönyvek 3.) Budapest, 2001, 179.

²² Vö. KÖVÉR A.: *Út, Igazság, Élet. Katolikus erkölcsstan.* Budapest, 1995, 62.

²³ Bár a lelkiismeret-furdalás főleg egy adott tettünkre való reakció, ám aki általában tudja és akarva cselekszik lelkiismerete ellen, annak rossz a lelkiismerete, s ennek hatása sokféleképp tehető érzékelhetővé.

kölcsi megítélését jelenti, tehát nem pusztán kényelmi vagy hasznossági, nem is esztétikai vagy intellektuális megítélését.²⁴ Az ép erkölcsi tudat így a felismert kötelesség elismerését, készséges végrehajtását, röviden szeretetét jelenti.²⁵

A lelkiismeret a működése során azonban különböző konkrét vagy habituális formát ölthet:²⁶ Így A) amennyiben az erkölcsi törvénnyel vetjük egybe, úgy az lehet helyes vagy téves, aszerint, hogy ugyanazt parancsolja vagy nem, amit az objektív értékrend előír. Amennyiben a lelkiismeret tévedésben van, úgy az lehet bűnösen vagy büntetlenül téves. Az előbbi esetben legyőzhető a tudatlansága, míg az utóbbi esetben nem. E téves lelkiismeretnek öt sajátos megmutatkozási módja van: 1. Aggályos lelkiismeret (c. scrupulosa): amennyiben kellő alap nélkül és a tévedéstől való félelem kíséretében ítéel rossznak valamit. 2. Zavaros lelkiismeret (c. perplexa): ha úgy látja, hogy bármit választ is cselekvésül, azzal mindenképp vétkezni fog. 3. Laza lelkiismeret (c. laxa): olyan dolgot is megengedhetőnek tart, ami egyértelműen bűnös. 4. Kiegett lelkiismeret (c. cauteriata): akkor beszélünk erről, ha valaki adott cselekedetet vagy magatartásmódot tudatosan nem ítéel rossznak, vagy kellően súlyosnak, bár tudja a cselekedet rossz vagy súlyosan bűnös voltát. Ez a kieggettség vonatkozhat csak bizonyos cselekedetre, és vonatkozhat az egész erkölcsi élet megvetésére. És 5. farizeusi lelkiismeret (c. pharisaica): képmutatásból kis dolgokat súlyosnak, míg súlyos dolgokat jelentéktelennek ítéel. B) Az ítélet bizonyossága tekintetében a lelkiismeret lehet biztos (certum), valószínű (probabilis), illetve kétes (dubia). C) Elméleti és gyakorlati a lelkiismeret aszerint, hogy általában mond ítéletet egy cselekedet erkölcsi értékéről, vagy konkrétan ítéel az adott cselekedetről. D) Egyéni és kollektív a lelkiismeret attól függően, hogy az egyén, vagy valamely társadalmi csoport erkölcsi ítéletét fejezi ki. E) Érettségi szintjét tekintve lehet prekonvencionális, konvencionális és posztkonvencionális szintű.²⁷

A lelkiismeret tartalmát illetően²⁸ vagy parancsol (conscientia praecipiens), vagy tilt (c. prohibens), vagy megenged (c. permittens), vagy büntet (c. puniens) (korhol,

Így az alábbi igék teszik az ilyen belső állapotot szemléletessé és kerüendővé: „vádolni (accusare), le-sújtani (affligere), hajtani (agitare), fojtogatni (angere), rábizonyítani (arguere), beszennyezni (coinquinare), felszólítani (contestari), elrémíteni (deterere), kínozni (discruciare), ostorozni (flagellare), furdalni (fodere), ítéelni (iudicare), mérni (mordere), felfedni (nudare), megterhelni (onerare), ütni (pulsare, percutere), beszennyezni (polluere), feddni (reprehendere), behinteni (respergere), megrágni (rodere), szúrni (compungere, stimulare), barázdát vonni (sulcare), fúrni (terebrare), égetni (urere), zaklatni (vexare), megsebezni (vulnerare)”. Vö. KRÁNYITZ i. m. 102.

²⁴ Vö. SCHÜTZ (1944) i. m. 350.

²⁵ Vö. SZABÓ M.: Kötelességérzet. *Bölcséleti Folyóirat* 3 (1888), 37–49. A kötelesség fontosságáról bővebben lásd: P. BELLINI: *Del primato del dovere. Introduzione critica allo studio dell'ordinamento generale della Chiesa cristiana cattolica*. Soveria Mannelli, 2004.

²⁶ Vö. A. VERMEERSCH: *Theologiae moralis principia – responsa – consilia I. Theologia fundamentalis*. Roma–Lovanii–Parisiis–Brugis 1933, 305. G. B. GUZZETTI: *Morale generale. Compendio di morale I*. Milano, 1980, 76–80.

²⁷ Vö. SZENTMÁRTONI M.: *Úton a személyi érettség felé*. in AA.VV.: *Teológiai vázlatok II*. Budapest, 1984, 142–146.

²⁸ A lelkiismeret tartalmát tekintve erkölcsi képzetek, eszmék és eszmények összessége, és pedig azon tudott és ismert erkölcsi képzetek, eszmék és eszmények összessége, melyeket az illető helyesel, vagyis amelyekkel ideális esetben azonosult és azonosul. Épp ez a meghatározottság ment meg minket attól, hogy hajlamainknak, hangulatainknak, a szeszély játékának ki legyünk szolgáltatva. Úgy is tekinthetjük, hogy ez a megkötöttség épp szabadságunk feltétele, kezdete. Vö. WEBER i. m. 178.

azaz a cselekedet bűnös volt) és jutalmaz (megnyugtat, azaz a cselekedet érényes volt), vagy tanácsol (c. consiliens), vagy egyszerűen jóváhagy (conscientia confirmans seu consentiens) s ezt az ítéletet feltétlen követni kell.²⁹ Nemcsak erkölcsi, jogi előírás, mint az ítélezés kritériuma szerint ítéel a belső hang (sugallat, érzés, megérzés, késztetés, ötlet, gondolat, hívás formájában), hanem azt is jelzi, ha vétettünk az illem, vagyis a kulturált viselkedés természetes szabályai ellen. Sőt, ugyancsak a lelkiismeret működéseként könyveljük el azt is, amikor a fenti belső hang nemcsak a cselekedeteinket, de a gondolataink és érzéseink, érzelmeink helyességét, illetve helytelenségét is jelzi, értékeli, mintegy összeveti a tudatunk számára az etalonnal (eszmény, norma). Vagyis hogy igazat gondolunk-e, azaz nem álságos-e vagy téves-e az; hogy helyesek-e a megérzéseink, tiszták-e az érzelmeink az adott dologgal, személlyel szemben. Hogy valóban jót akarunk-e másnak akkor, ha tanácsolunk neki valamit, ha eltitkolunk előle valamit, ha tiltunk számára valamit, ha megtenni szándékozunk neki valamit. Egyszóval a lelkiismeret, mint amolyan legfőbb belső fórum, legfelsőbb bíróság bírójaként funkcionál. Ha bíróságként modellezzük, óhatatlanul asszociálunk a tárgyalásra, ahol az ítélet helyességét biztosítandó, a szükséges és elégséges bizonyítékok és a józan ítélőképesség meglétét feltételezzük és követeljük meg.

A lelkiismeret ugyanakkor „nem az ember jó akarata. A lelkiismeret akkor is megszólal ugyanis az emberben, amikor az akarat nem követi az értelem és a megismerés világosságát. Nem is a jó kívülről ható szava, hanem figyelmeztető szó az ember lélekének mélyéről, mely Istenhez hívja, a jóra ösztönzi akkor is, ha menekülni próbál.”³⁰

A lelkiismeret sugallata nem tekinthető továbbá „hallucinációnak vagy öntudathasadásnak, mivel egészséges emberek is rendelkeznek ezzel a tapasztalattal, és meg tudják különböztetni az előzőtől. A lelkiismeret szorosan összefügg az egészséges értelmekkel és akarattal. Immanenciája azt jelenti, hogy önmagamban tapasztalom; transzcendenciája, hogy ennek ellenére olyannak tapasztalom, ami tőlem független; ez a függetlensége megvesztegethetetlenségében és abban mutatkozik meg, hogy nem lehet elhallgattatni.”³¹

Mindez sejteti, hogy valami másra teljesen vissza nem vezethető szellemi-lelki képességről, illetve készségről van szó, amit lelkiismeretnek nevezünk. Adottság és megszerzendő, kiérlelendő lelki fakultásunk. Épp ezért rokon vonásokat mutat az erényekkel, mint a jóra való készségekkel (habitus), s köztük az okossággal, mely Dominicus Prümmer szerint az alábbi jelenti: Prudentia est moderatrix et auriga virtutum, ordinatrix affectuum, doctrix morum.³² De az okosság erényével sem lehet azonos a lelkiismeret, mivel az erény készséget jelez, míg a lelkiismeret gyakorlati tett. Bár kétségtelennek látszik, hogy a lelkiismeret magva, csakúgy, mint az erények magva, egy minden másra vissza nem vezethető képesség, s ebben hasonlóak, miként abban is, hogy e képességet fejleszteni kell, mindegyiket a maga természetének megfelelően.

²⁹ Vö. EVETOVICS K.: *Katolikus erkölcsstan I.* Budapest, 1940, 118.

³⁰ Vö. B. HÁRING: *Krisztus törvénye I.* Pannonhalma–Róma, 1997, 154.

³¹ Vö. ROKAY Z.: *Etika. Tudományelmélet.* Budapest, 2009, 149.

³² Vö. D. PRÜMMER: *Manuale theologiae moralis I.* Barcinone–Friburgi Brig.–Romae, 1961, 457.

Rokonságot mutat továbbá a jog, az erkölcs és illem normáival is, de mégsem azonos a törvénnyel, sem az ún. természeti törvénnyel, mivel épp ezek felismerése és alkalmazása az egyes esetekben, tehát ítélet, actus. Nem azonos tehát az erkölcs, a jog és illem rendjével sem, mivel az, mint objektív, megismert vagy megismerendő valóság, mint kritériumrendszer áll a lelkiismeret előtt, amire az mintegy rátalál, mintegy felfedezi azt. A lelkiismeret a cselekvés belső, szubjektív irányítója, legfelsőbb, de nem feltétlenül tévedhetetlen normája. Az objektív kritériumrendszer alapos ismeretéből még nem következik azok megtartása. A tapasztalatból tudjuk, hogy nagy vallás-erkölcsi tudás mellett is lehet valaki lelkiismeretlen nemcsak egyes cselekedeteiben, de egész életvitelében, s ez utóbbit hitványságnak nevezzük. A lelkiismeret működése feltételezi ezeket a normatív rendeket, és azok helyes ismeretét, de nem azonos velük, legfeljebb az intencionalitás értelmében.

A bírósági tárgyalás modelljén túl rokonságot mutat a lelkiismeret a pszichológia egyik ma sokat hangoztatott kategóriájával, a Sigmund Freud által a tudományos problémátudat központjába dobott felettes énnel. A felettes énnel kapcsolatban pedig azt kell mondanunk, hogy az mindenekelőtt pszichológiai műszo, tehát pszichológiai modell, ám a lelkiismeret erkölcsi kategória elsősorban, amivel nem tagadjuk működésének pszichológiai feltételeit. A felettes ént csak mi nevezzük meg, ám a valóságban csak az én létezik (persze, olykor nem kellően integrált módon, vagy disszociáltan), amely ítéletet mond, amely teljességgel sohasem tárgyasítható. Ezt jelöli az alanyiség, a transzcendentalitás kategóriája. A felettes én egy értékrendet jelent végeredményben, amit az én eszményként kezel, amivel azonosulni kíván. Ez az interiorizációnak is nevezett folyamat szükségszerű az érett személyiséggé válás során. A felettes én problémája ugyanakkor nem az interiorizáció, mint az azonosulás pszichológiai folyamata, hanem a helytelen értékrend követendőnek való kijelölése, vagy a helyes értékrenddel való azonosulás módjának helytelen alkalmazásában áll. Meg kell tehát különböztetnünk a pszichológiai és az erkölcsi lelkiismeretet.³³ Az előbbi a megismerés, a tanulás pszichés törvényszerűségeit, valamint az erkölcsi és filozófiai kategóriák megismerési folyamatát, míg az utóbbi az emberi személynek az abszolút és feltétlenül kötelező értékvilághoz való viszonyát jelenti, tehát a jó és a rossz spontán megkülönböztetésének képességét és készségét.³⁴ A lelkiismeret pszichológiai vizsgálata ugyanakkor joggal mutat rá arra, hogy az adottság, ugyanakkor készséggé fejlesztendő valóság, melynek kifejlődése a személyiség érési folyamata során megannyiszor nem zökkenőmentes.³⁵ A felettes én mellett a tudatalatti (subconscium) vagy a tudattalan hangjával is kapcsolatba hozható a lelkiismeret, amennyiben az ember legbenső magvából (intus personae) eredőnek gondoljuk el.³⁶

³³ A lelkiismeret pszichológiai értelemben az alábbi jelenti: „Az ember által bensővé tett (asszimilált) értékek és normák összessége, a magatartás belső mércéje”. Vö. AA.VV., *Pszichológiai lexikon*. Budapest: Magyar Könyvklub, 2002, 256.

³⁴ Vö. TARIJÁNYI Z.: *Az erkölcssteológia története és alapfogalmai. Morálteológia I.* Budapest, 2005, 112.

³⁵ Vö. WEBER i. m. 182–190.

³⁶ Vö. G. PIANA: La coscienza nell'attuale contesto culturale. *Credere Oggi* 22 (2002), 11.

Ugyancsak rokonságot vélünk felfedezni az intuíciónak,³⁷ valamint a Szentlélek ajándékai közül a tanács lelke és a lelkiismeret között. Egyesek egyenesen intuitív képességnek tekintik, mellyel az ember pillanatszerűen megítéli cselekedetének helyességét.³⁸ Bár ez inkább a már kellően begyakorlott és érett lelkiismeretre vonatkoztatandó megállapítás. A rokonság kapcsolatot jelez, de nem többet, azaz nem azonosságot.

Nem tekinthető a lelkiismeret velünk született ösztönnek sem, ám rokonságot szintén mutat vele. Az ösztöncselekvés esetében nem beszélhetünk szabad cselekvésről, míg a lelkiismeret szava, hasonlóan a kegyelmi érintéshez, nem determinálja az akaratot, tehát megőrzi a szabad döntés lehetőségét, de határozott irányba igyekszik azt mozdítani.

Van, aki úgy modellezi a lelkiismeretet, mint valami velünk született belső érzék kibontakozását, tevékenységét. E tevékenység lényege a jó és a rossz spontán megkülönböztetése.³⁹

A lelkiismeret szociológiai vizsgálatának időtálló felismerése pedig abban áll, hogy a lelkiismeret kifejlődésében, pozitív vagy negatív irányban egyaránt, döntően függ a neveléstől, ami a példában és a környezeti, pontosabban társadalmi hatásokban áll. Hiszen ezek az ismeretek, erkölcsi képzetek, eszmék fogják meghatározni a felnövekvő emberi lény erkölcsi tudatát. Az, hogy milyen eszmékkel, értékekkel vagy érdekekkel fog azonosulni a gyermek, az ifjú, döntő mértékben függ a társadalomban uralkodó világnézetektől, illetve azoknak a hatalmi tényezők általi kedvező vagy kedvezőtlen megítélésétől. Az erkölcsi képzetek és eszmék pluralitása nem azok egyenértékűségét, hanem az emberrel szükségképp adott erkölcsi tudatot bizonyítja csak. Épp azt a kérdést veti fel, hogy vajon miben téved az egyén, vagy valamely világnézet, vagyis arra kérdez rá, hogy melyik az igazi értékrend, mert csak egy erkölcsi rend lehet igaz, függetlenül attól, hogy felismerik-e, vagy elismerik-e akár az egyének, akár a hatalmi tényezők. Az igazság és az érték elismerése nem szavazás dolga.

A fentiek alapján joggal nevezhetjük az erkölcsileg helyes, vagyis tudatos és szándékos, tehát szabad cselekedeteket a lelkiismeret szava (*dictamen conscientiae*) szerinti cselekedetnek.⁴⁰

A lelkiismeret pontos behatárolására tett és teendő erőfeszítések csapásirányait kitűnően összegzi Boda László a következő kérdések megfogalmazásával: „Képesség vagy készség-e a lelkiismeret? Mennyiben módosítja a szerzett a velünk születettet? Lényünk mely rétegében gyökerezik? Hozzákapcsolható-e valamelyik képességünkhöz: értelmünkhöz, akaratunkhoz, az érzelemhez? Mennyiben természetes adottság, és miben módosulhat a kegyelem, a bennünk lakó Lélek által? Mennyiben megbízható a maga szubjektív jellegében, és mennyire szorult objektív megalapozásra? Hogyan lehet, hogy biológiai és technikai ismeretekben felnőtt emberekben mintha hiá-

³⁷ Vö. J. DONAT: *Ethica generalis*. (Summa philosophiae christianae VII) Oeniponte–Lipsiae, 1941, 209–210.

³⁸ Vö. X. LÉON-DUFOUR: *Lelkiismeret*. In X. LÉON-DUFOUR (főszerk.): *Biblikus Teológiai Szótár*. Róma, 1976, 863.

³⁹ Vö. BODA L.: *A keresztény nagykorúság erkölcssteológiája*. Budapest, 1986, 321.

⁴⁰ Vö. ZÁBORSZKY I.: *A lelkiismereti ítélet kialakulása erkölcsi cselekvésünknel Aquinói Sz. Tamás szerint*. Esztergom, 1927, 7.

nyoznék? Ha ennyire lényünkbe gyökerezik, miért válhat olyan sok ember „lelkiismeretlenné”?⁴¹

Vannak olyan kísérletek is, melyek új fogalmat akarnak meghonosítani a lelkiismeret helyett, mivel a szó használata megtévesztő lehet. Így beszélnek helyette inkább kritikai érzékről, amikor az ember már nemcsak észreveszi a mindennapi élet eseményeit, tényeit, hanem bizonyos elvek alapján ítéletet is mond róla, hogy ti. kívánatos-e, vagy nem kívánatos-e az a cselekmény. Ezért nevezhető felelősségérzetnek, illetve felelősségtudatnak, mint a tudatos erkölcsi élet szükségszerű megnyilatkozási módjának.⁴²

Mindezek alapján azt a munkahipotézist állíthatjuk fel, hogy a lelkiismeret szellemi létünk, istenképiségünk sajátos, tehát másra vissza nem vezethető adottsága, amelynek magvát synteresis-nek nevezi az etika tudománya, mely mintegy az emberi szellem belső legfelsőbb ítélkező fóruma, ami megítéli valamiképp az egész lélek tevékenységét, állítva ezzel önmaga értékességét, illetve értéktelenségét. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a lelkiismeret az emberi cselekvés alanyi transzcendentális feltétele,⁴³ melynek értelmi, akarati és érzelmi dimenziója egyaránt van. A synteresis, mint lelkiismeretünk működésének magva, figyelmet, irányítást és megtartást jelent. Figyelme elsősorban az erkölcsi élet irányító elveire irányul, ezeket állítja a cselekvő elé megfontolásra. Itt a jó teendő és a rossz kerülendő (bonum faciendum et malum vitandum), illetve a senkinek sem ártani (neminem laedere) alapelv mellett főelvként a synteresis azt mondja ki, amit a főparancs: szeresd Istent mindenek fölött önmagáért, minden mászt pedig Istenben, neki alárendelve. Ide kell sorolnunk a vas, a bádóg, az ezüst és az arany szabályt is,⁴⁴ éspedig azért, mert ha nincs egy végső és egységes

⁴¹ Vö. BODA i. m. 322.

⁴² Vö. BORBÉLY K.: *A keresztény életalakítás elmélete*. Pannonhalma, 2009, 93. Ugyancsak Borbély Kamill írja: „A cselekvések ellenőrzését az aszkétikus irodalomban lelkiismeretvizsgálat címén szokták tárgyalni. Mi a következőkben a lelkiismeretvizsgálat, sőt általában a lelkiismeret szót sem használjuk. Tesszük ezt azért, mert mi a cselekvések ellenőrzésén többet értünk, mint amit a lelkiismeret szó fed, másrészt szeretnénk elkerülni azt a fogalmi bizonytalanságot, ami a lelkiismeret kifejezéséhez tapad. [...] A lelkiismeret elnevezés nemcsak fogalmi tartalommal, hanem metafizikai spekulációkkal is meg van terhelve.” Vö. BORBÉLY i. m. 149.

⁴³ Ugyanakkor megvan a maga immanens vonása is a lelkiismeret hangjának, mivel „ez a hang bennünk van, immanens, de egyben meg is halad bennünket, tehát transcendens. Titokzatos valóság, amelytől nem tudjuk magunkat mentesíteni. Mivel pedig több, mint mi, nem alaptalan Isten szavának nevezni bennünk.” Vö. ROKAY, Z.: *Filozófiai antropológia. A katolikus teológia szemponyjából*. Budapest, 2000, 117.

⁴⁴ Az alábbi elveket értjük ezeken a szabályokon: a) a vasszabály lényegében a jus talionis, vagyis a szemret szemért, fogat fogért elve, mely nem is oly negatív, hiszen azt fejezi ki, hogy a megtorlás legfeljebb egyenértékű lehet az elszenvedett sérelemmel; b) a bádógszabály azt mondja, hogy mindenkinek úgy mérünk, ahogy megérdemli (nagyon hasonlít a vasszabályhoz). Ezen a szinten már felmerül az illetékeség kérdése is, vagyis az, hogy ki az, aki meghatározhatja, mi az érdem alapja. c) Az ezüstsabály így hangzik: „Amit nem akarsz, hogy mások neked tegyenek, vigyázz, te se tégy olyat soha mással.” Ez a negatív megfogalmazása az arany szabálynak, mely így hangzik: d) „Amint akarjátok, hogy az emberek veletek bánjanak, úgy bánjatok ti is velük.” Ezekhez a szabályokhoz ma csak annyi kommentárt fűzünk, hogy feltételezik a személyi érettség minimumát, különben tévedni fog ítéletében az ítélő majd mindannak megállapításában, mi az, mit valóban nem szeretne, vagy mi az, mit valóban szeretne, sőt abban is, hogy mi a sérelem arányos ellentételezése.

cél, akkor nincs lezárt erkölcsi érték sem, márpedig ez feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az ember tökéletesedni tudjon. Ez a synteresisnek, mint habitus primorum principiorum practicorum-nak, vagy más szóval conscientia habitualis-nak, illetve ősllelkiismeretnek (Urgewissen), mint erkölcsi a priori-nak az irányítása.⁴⁵ Megtartó szerepe pedig abban áll, hogy ezeknek az elveknek a vonzáskörében tartja a lelket, így az emberi gondolatokat, érzéseket és cselekedeteket.⁴⁶ A lelkiismeret tehát nem annak ismerete, hogy általában mit kell tenni, vagy mit nem szabad tenni (ez a synteresis), hanem az az ítélet, hogy egyes esetekben, tehát itt és most, mi a teendő (conscientia actualis).⁴⁷ A misztika a lélek szikrácskájának (scintilla animae) nevezi a synteresis-t.

Végül létezik egy másik felosztás is, melyet Franz Böckle említ, nevezetesen a lelkiismereti érzék, vagyis a lelkiismeret két részből áll: ősllelkiismeretből (synderesis) és morális ismeretből (scientia moralis),⁴⁸ mely ez esetben úgy látszik magában foglalja a Nyíri Tamás által hozott sapientia-t és scientia-t⁴⁹, illetve az Arno Anzenbacher által megnevezett motivációs horizontot,⁵⁰ végül a Helmut Weber által szituációs lelkiismeretnek megjelölt valóságot.⁵¹ Így minden szellemi képességünknek (értelmi, akarati és érzelmi-érzelmi habitus és tevékenység egyszerre) része van benne eme holisztikus szemlélet szerint.⁵²

Végeredményben a synteresis, mint velünk született képesség és készség, valamint „alapelveinek intuitív ismerete által Isten az erkölcsi nihilizmustól akar megóvni” bennünket, s szabadságunk helyes használatára igyekszik tanítani.⁵³ A lelkiismeret szavának követésében valamiképp szabadságunk szentelődik meg.⁵⁴ A lelkiismeret

⁴⁵ Találó Helmut Weber megfogalmazása is: „Synteresis a lelkiismeret, amennyiben készenlétben tartja az etikai belátások kincsét, egyfajta ősllelkiismeret, vagy pedig a lelkiismeret mint habitus vagy potentia. A conscientia jelenti az ősllelkiismeretnek ill. az ott tárolt etikai belátásoknak az alkalmazását a konkrét esetre; tehát egyfajta szituációs lelkiismeret, vagy pedig a lelkiismeret, mint ítélet vagy akcióban levő lelkiismeret.” Vö. WEBER i. m. 202.

⁴⁶ Vö. HORVÁTH S.: A természetjog egyedi vonatkozásai. In HORVÁTH S.: *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál. Bölcséleti és hittudományi tanulmányok*. Budapest, 1944, 223–224. [a továbbiakban: HORVÁTH (gyűjt.)]

⁴⁷ Vö. MÜLLER E.: *Katolikus erkölcsstan I*. Budapest, 1876, 294.

⁴⁸ Vö. BÖCKLE F.: *A morálteológia alapfogalmai*. (Erkölcstológiai Könyvtár 1) Budapest, 2004, 71.

⁴⁹ Vö. NYÍRI T.: *Alapvető etika*. Budapest, 1994, 72–74. Hasonló tartalmú Bagi István és Diós István fogalmi megközelítése, amikor a synderesis mellett erkölcsi tudást és okosságot említenek. Vö. BAGI I. – DIÓS I.: *Erkölcsteológia. Általános rész II*. Nyíregyháza, 1973, 187.

⁵⁰ Vö. A. ANZENBACHER: *Bevezetés a filozófiába*. Budapest, 1993, 313.

⁵¹ Vö. WEBER i. m. 202.

⁵² A lelkiismeret nevelésének érzelmi dimenziója mindig is nagy hangsúlyt kapott a katolikus nevelésben, tehát nem a modern lélektan és neveléstan felfedezése. Vö. STEINBERGER F.: *A lelkiismeret a hitoktatás rendszerében. Hittudományi Folyóirat* 4 (1893), 218–237.; SANKOVICS I.: *Lelkiismeretszabadság. Bölcséleti Folyóirat* 19 (1904), 2. Újabbban B. Häring és A. Auer mellett K. Golser érvelt erőteljesen a lelkiismeret holisztikus felfogása mellett. Vö. K. GOLSER: *Gewissen und objektive Sittenordnung. Zum Begriff des Gewissens in der neueren katholischen Moralthologie*. Wien, 1975, 112–119. Ugyancsak ebben a felfogásban írta meg Bagi István és Diós István a papnevelő intézetek számára előírt egységes főiskolai jegyzetet: „A lelkiismeret [...] mint jelenség azt az értelmi-érzelmi aktust jelenti, amellyel egy adott közösségen belül az egyes ember az erkölcsi normákra reagál.” Vö. BAGI–DIÓS i. m. 176.

⁵³ Vö. ZÁBORSZKY i. m. 55.

⁵⁴ Vö. KIRÁLY E.: *A keresztény élethivatás*. Budapest, 1982, 117.

egyrészt norma normata (synteresis), másrészt norma normanda (sapientia et scientia). Végső normája, mint norma normans pedig nem más, mint maga az Isten.⁵⁵

Van még egy sajátos modell a lelkiismeret struktúrájára vonatkozóan, szerzője Giuseppe Trentin.⁵⁶ A továbbiakban ezt a modellt ismertetjük. Szerinte az ének három rétege van, melyek egymásra épülnek, és egymással állandó kölcsönhatásban vannak. E három réteg nem más, mint a személyiség centrumának hármass megmutatóközpontja. Az én legmélyebb rétegét ebből a szempontból az ún. 'spontán én' képezi, ami az ének az infraperszonális része. Ösztönös, érzelmi jellegű, részben ismeretlen biológiai, pszichológiai, szociológiai, antropológiai-kulturális jellegű összetevőkkel, érzelmekkel, szokásokkal, hagyományokkal, kulturális modellekkel, beleértve tehát a tudattalan és a tudatalatti szférát is. Ennek az ének a megnyilatkozásai azok a kifejezések, mint pl. én, mint élőlény; én, mint földi, törekeny és halandó lény; én, mint az isteni szikra által életetett lény; én, mint testi, azaz a világgal kapcsolatban levő lény vagyok. A második rétege az ének az ún. 'szabad én'. Az az én, ami szabadnak, önmagát meghatározni képesnek ismeri. Itt találjuk meg a cselekvési és választási szabadságot, az önelhatározási szabadságot, az elhatározás szabadságát. Ez a réteg adja az én személyes struktúráját. Ide tartozik a személy életalakítási terve, az ún. optio fundamentalis-szal együtt. A harmadik rétege az ének az ún. 'felelős én', ami az ének a személyfeletti struktúráját alkotja. Ebben található az értékek, így az élet, egészség, kapcsolatok, jólét, kultúra, közösség értékei, s köztük, pontosabban rájuk vonatkozóan az etikai értékek. Ezen a szinten a szabadság immár nem pusztán reakció, nemcsak szabad elhatározás, hanem annak a felelősségnek a szabadsága, mely különbséget akar tenni jó és rossz, pártosság és pártatlanság, önzés és önzetlenség között. Amikor a lelkiismeretről beszélünk, ezt a szabadságot értjük rajta. Ismét említjük, hogy ez a felelős én nem azonos a pszichoanalízis felettes énjével. Mármost e hármass-egy én akkor működik kellően harmonikusan, ha a szabad én azt választja, amit a felelős én mutat neki, vezetve ezzel a spontán ént a helyes irányba. Természetesen ezek az én-részek nincsenek elszakítva egymástól, pontosabban, ha elszakadnak egymástól, akkor a személyiség integritása kerül veszélybe. Rossz döntések, téves optio fundamentalis, laxizmus, rigorizmus, céltalan életvezetés stb. lesznek a következményei. A felelős ének is telítődnie kell az értékekhez társuló nemes érzelmekkel, különben nem fogja tudni kellően motiválni az alsóbb én-részeket, vagyis nem tudja egészséges uralma alá hajtani azokat. A lelkiismeretnek tehát van értelmi, akarat és buzdító (bátorító és figyelmeztető) funkciója. Nem elég megismerni az értéket, hanem meg is kell valósítani azt.

A lelkiismeretes tett tehát szabad tett, ami kizárja az önkényességet, hiszen egész lényünk megfontolása benne van, s ezért a rokonság a fentebb már említett okosság-gal is. A lelkiismeret követése feltételezi továbbá azt is, hogy az egyén legjobb belátása szerint cselekszik, s egyúttal igényt is támaszt arra, hogy igaz módon cselekszik. Ebben és csakis ebben az értelemben a lelkiismeret tévedhetetlen. Ám az igaznak

⁵⁵ Vö. TARIÁNYI (2005) i. m. 121.

⁵⁶ Vö. TRENTIN G.: Struttura e funzioni della coscienza nella teologia morale. *Credere Oggi* 22 (2002), 71–93.

tartott norma igazságtartalma tekintetében tévedhet a lelkiismeret. Ilyenkor megilleti a cselekedetet a moralitás, vagyis a cselekedet nem bűnös a cselekvő szempontjából, de a tett önmagában véve etikailag tartalmában téves lehet. A konkrét lelkiismereti ítélet felett áll Isten Igéje és a szeretet. Mivel tévedhet, ezért állandó vezetésre, megvilágosításra is szorul.⁵⁷

A lelkiismeretet úgy is körül lehet írni, mint Isten szavát,⁵⁸ mint az Istennel való találkozás szentélyét:⁵⁹ az ítélet kritériumai hitünk igazságai, s ezek ellenében nem lehet vallás és lelkiismereti szabadságra apellálni. Az erkölcsi élet óhatatlanul átvezet a vallási életbe, nemcsak azon az alapon, hogy Isten az erkölcsi rend alkotója, de azon alapon is, hogy részt ad az embernek a természetfeletti életben. Ezért „szükségünk van a keresztény jellem tényezőire, a malasztal adott természetfölötti erényekre is. Ezek révén valósul meg bennünk a végső cél sajátosan, ezek kötnek össze vele oly tökéletesen, amint e földi élet nyomorúsága csak megengedi. Belső életünk koronáját végül a Szentlélek ajándékai alkotják. [...] Az erkölcsi élet e belső tényezői mellett (Szent Tamás) pontosan meghatározza annak külső mértékét is. Erkölcsi életünk formája az ésszerűség, az esse secundum rationem, amelyet a tárgyi feltételek hosszú sora mértékkel egyenes, meg nem szakított és szerves összeköttetésben tartva bennünket az igazság és jószág forrásával, Istennel, végső célunkkal. [...] Az erkölcsiség végső forrása és próbaköve a lex aeterna, az örök szükségességet kifejező isteni eszme, amely a teremtménynek Istensben való részesedését és a feléje való közeledését szabályozza. Ennek foglalata a legfőbb erkölcsi elv (éppúgy, mint értelmünkre nézve az elméleti észelv): a jót cselekedni, a rosszat pedig kerülni kell. Ebből a szempontból tehát Isten erkölcsi életünk irányítója, úgy, hogy minden igazságos törvény éppúgy Isten szava, mint értelmünk amaz ítélete, amelyet lelkiismeretnek mondunk. Ezen kívül azonban Isten cselekvőleg is beavatkozik feléje való törekvésünk irányításába a kegyelem révén.”⁶⁰ Nagyon találóak Viktor Cathrein vonatkozó gondolatai is: „A lelkiismeret bennünk mindenestre Isten szavának nevezhető, de nem oly értelemben, mintha Isten közvetlenül vagy tulajdonképpen szólna hozzánk vagy nekünk kinyilatkoztatást adva, hanem csak annyiban, amennyiben a természeti erkölcstörvényt az [...] ember lelkébe írta, s így ez az általános törvénynek az egyes cselekedetre való alkalmazásával Isten akaratát nekünk különösen kinyilvánítja. [...] Ezért: ha a lelkiismeret sohasem hallgattatható el teljesen, hanem majd hangosabban, majd csendesebben int bennünket, akkor kétségtelen, hogy a lelkiismeret az Isten megismerésének csírája, melyet a Teremtő lelkünkbe oltott. A lelkiismeret szava az embert mindig valami magasabb, fölötte álló törvényhozó és bíró ismeretére vezet.”⁶¹ Ennek fényében nem beszélhetünk a szó szoros értelmében lelkiismeretlen emberről, hanem csak

⁵⁷ Vö. WEBER i. m. 198. Ezt a megvilágosító munkát végzi el az állandó megfontolás, a tanácskérés, az isteni kegyelem, végül sajátosan az egyházi tanítóhivatal útmutatásai.

⁵⁸ Vannak szerzők, akik okkal nem Isten szavának, hanem Isten szava visszhangjának nevezik a lelkiismeretet, pl. J. H. Newman (1801–1890). Vö. WEBER i. m. 207.

⁵⁹ Vö. G. TRENTIN: *Struttura e funzioni della coscienza nella teologia morale. Credere Oggi* 22 (2002), 88.

⁶⁰ Vö. HORVÁTH S.: *Aquinói Szent Tamás világnézete.* (Szent István könyvek 21) Budapest, 1924, 195–196.

⁶¹ Vö. CATHREIN i. m. 381–382. Tartalmilag azonos ezzel a leírással H. Weber felfogása is. Vö. WEBER i. m. 208.

olyan emberről, aki nem szokta lelkiismeretének hangját követni,⁶² illetve már rég elnyomta azt.⁶³

Idézhetjük a Katolikus Egyház Katekizmusát is, mely hozza a GS 16. pontját. Eszerint „az ember lelkiismerete mélyén egy olyan törvényt fedezett föl, amelyet nem ő adott önmagának, hanem engedelmességgel tartozik iránta, s e törvény hangja – mely mindig arra szólítja, hogy szeresse és cselekedje a jót, és kerülje a rosszat – a kellő pillanatban fölhangzik szívében [...]. Isten ugyanis törvényt írt az ember szívébe [...]. A lelkiismeret az ember legrejtettebb magva és szentélye, ahol egyedül van Istennel, akinek szava visszhangzik bensőjében.”⁶⁴ De úgy is fogalmazhatunk, hogy a lelkiismeret föltétlen kötelező erejének nem önmaga a forrása, hanem annak csak tolmácsa, mivel kötelező erejének végső forrása az isteni akaratban van. Ebből adódóan Isten „az emberrel szemben nem külső, idegen tényező és Isten nem is akar mást, mint hogy az ember saját természetének leginkább megfelelő módon éljen. Aki Isten akaratát teszi, voltaképpen a maga természetének nemesebb törekvéseit szolgálja.”⁶⁵ A lelkiismeret tehát eredendően vallásos töltetű, minthogy az erkölcsi rendet bűn nélkül nem lehet leválasztani a vallásról, amint találóan idézi Lévay Pál az Írást: Amit Isten egybekötött, azt ember el ne válassza.⁶⁶

A törvény tehát csak akkor éri el rendeltetését, ha nemcsak ismerik, de követik is azt, vagyis ha egyrészt kötelező erővel rendelkezik, másrészt pedig van egy olyan alany, amely azt magára nézve kötelezőnek ismeri el. Ebből a szempontból a lelkiismeret hasonlít a köteleességtudathoz, mint amolyan hajlamhoz.⁶⁷

A lelkiismeret léte és sajátos működése aztán tekintélyként is modellezhető, mivel sajátos működése „ösztonzés az akaratnak a megismert igazsággal való összehangolására, készség az igazság keresésére a döntés előtti pillanatokban. Ezért a lelkiismeret és az objektív igazság, végső soron a lelkiismeret és a minket tanító Isten tekintélye lényegileg összefonódik. A lelkiismeret maga igényli a tanítást és a vezetést. Ezt találja meg a Teremtés rendjében, a Krisztusban megnyilvánuló csodálatos gazdagságban és Krisztus által a Szentlélekben, a tanító egyházban. Az igazi tekintély lényege szerint a lelkiismerethez szól. Ez csak erkölcsi tekintély lehet, tekintély az emberi személyek felett. Az emberek feletti tekintély csak erkölcsi, irányítása csak erkölcsi ráhatás lehet, a tanítás által.”⁶⁸ Ugyancsak ide illik Bernhard Häring másik gondolata: „Csak az önmaga tökéletességében, tévedhetetlenségében bizakodó ember láthat eleve ellenmondást az objektív tanítói tekintélyben.”⁶⁹

⁶² Vö. DIÓS I.: *Lelkiismeretlenség*. In DIÓS I. (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon VII.* Budapest, 2002, 755.

⁶³ Vö. HANAUER i. m. 13–14.

⁶⁴ Vö. *A Katolikus Egyház Katekizmus*. (Szent István Kézikönyvek 6) Budapest, 2002, 475.

⁶⁵ Vö. HANAUER i. m. 19.

⁶⁶ Vö. LÉVAY P.: *Elválasztható-e a morál a vallástól? Bölcséleti Folyóirat 5 (1890) 193–222., 401–437.*

⁶⁷ Vö. ZÁBORSZKY i. m. 42–43.

⁶⁸ Vö. HÁRING i. m. 164–165.

⁶⁹ Vö. HÁRING i. m. 165.

Végeredményben az ember a lelkiismerete sugallatára mintegy rátalál a helyes útra, az igazságra, a helyes érzelmre, a helyes célra, de szabadsága lényegében érintetlen marad.⁷⁰ A lelkiismeret „az erkölcsi jó felismerése és vállalása a szabad emberi cselekvésben”.⁷¹ A lelkiismeret közvetít tehát a törvény, az Isten és a szabad erkölcsi lény között.⁷² Hasonló lehet ehhez az érintéshez a kegyelmi hatás. Amint a hatékony kegyelem is készlet, de nem törli a szabadságot, mivel Isten ésszerű meghajlást vár értelmes teremtményétől, hasonlóan a lelkiismeret szava kategorikus imperatívusz-ként jelentkezik a lélek számára döntése meghozatalakor, de nem törli, hanem feltételezi és segíti a szabad döntést. A lelkiismeretet nem lehet tehát büntetlenül és büntetlenül elszakítani sem az igazságtól,⁷³ sem a törvénytől,⁷⁴ sem a szabadságtól:⁷⁵ „Az igazságtól való függésének az a következménye, hogy nem csak döntés, hanem ítélet; a törvénytől függésében: nem csak reflektálás, hanem tanúskodás; a szabadsággal összefüggésében: nem csak felelősség, hanem engedelmesség.”⁷⁶

3. A lelkiismeret adottságának készséggé fejlesztése

A fentiek alapján kézenfekvő a következtetés, hogy mintegy első számú kötelesség és jog a lelkiismeret nevelése.⁷⁷ A nevelés ugyanakkor leginkább önnevelés, vagy inkább önfegyelmezés, miután a gyermek előtt megcsillantották az eszményt, ahogy leírja azt Brandenstein Béla.⁷⁸ Ez tehát az a tudatos tevékenység, mellyel tes-

⁷⁰ Nem szabad elfelejtenünk, hogy ennek a textusnak a kontextusa az igaz életeszemély felmutatása a gyermeknek, és az elérésére sarkalló motiváció és nevelés.

⁷¹ Vö. AA.VV.: *Pszichológiai lexikon*. Budapest: Magyar Könyvklub, 2002, 256.

⁷² Vö. J. MESSNER: *Das Naturrecht*. Innsbruck–Wien, 1950, 69.

⁷³ Nincs értéke a lelkiismeret ítéletének, ha az nem az igazság ismeretén, mint végső és biztos kritériumon alapul. Ebben az esetben semmiféle normatívitást, cselekvést szabályozó szerepet nem tölthet be a lelkiismeret szava. Tehát egyik választás sem lesz jobb a másiknál. Vö. E. CHIAVACCI: *Coscienza, società, diritti umani*. *Credere Oggi* 22 (2002), 115. Így ki-ki maga alkothatja meg saját magának az erkölcsi törvényeit, ami az egyénben súlyos lelki betegségekhez, a társadalomban pedig végzetes intoleranciához, anarchiához vezet. Vö. S. PRIVITERA: *Coscienza e sfide della ricerca scientifica*. *Credere Oggi* 22 (2002), 15–22. A lelkiismereti szabadság nem vezethet önkényességhez, közömbösséghez és relativizmushoz. Vö. S. MAJORANO: *La coscienza nella riflessione del magistero: dal concilio Vaticano II a oggi*. *Credere Oggi* 22 (2002), 61.

⁷⁴ A törvény az ember szívébe van írva, abba a szívbe, amit a Biblia az ember lényé lényegének, minden emberi tevékenység székhelyének ismer. Erről a belső törvényről a lelkiismeret az egyetlen tanú. Az így értett szívnek, vagyis a személyiségnek tulajdonképpen megnyilatkozási módja maga a lelkiismeret szava.

⁷⁵ A lelkiismeret szavában meghallott ítélethez szabadon kell kötnünk magunkat. Tehát engedelmeskedni kell az igazságnak. Ebből adódóan a „lelkiismeret szabadsága soha nem az igazságtól, hanem mindig az igazságban való szabadság. [...] A lelkiismeret nem kizárólagos és autonóm forrás annak eldöntéséhez, hogy mi a jó és mi a rossz, ellenkezőleg: mélységesen bele van írva az engedelmisség elve az objektív norma iránt”. Vö. TARJÁNYI (2003) i. m. 44–45. A lelkiismereti szabadság nem vezethet önkényességhez, közömbösséghez és relativizmushoz.

⁷⁶ Vö. TARJÁNYI (2003) i. m. 45.

⁷⁷ Ezzel kapcsolatban részletesen lásd: E. LIO: *Morale perenne e morale nuova nella formazione ed educazione della coscienza*. (Studi e testi di teologia morale 2) Roma, 1979.

⁷⁸ Vö. BRANDENSTEIN B.: *Etika*. Budapest, 1938, 234.

tünket és lelkünket építjük a választott és igaznak tartott életeszmény szerint, vagy ahogy Fináczy Ernő fogalmazta: „A nevelés csakis erkölcsi célt szolgálhat. A gyermek eredetileg természeti lény; ezt a természeti lényt kell erkölcsi lényvé alakítani, a természetadta hajlamok felhasználásával vagy a szükségeshez képest ellensúlyozásával. A nevelésnek létre kell hoznia valamit, ami még nincs: erkölcsi állapotot. Ez másképpen nem történhetik meg, mint erkölcsi cél posztulálásával. Ez a cél leszen a tökéletesítés mértéke; eszmény, mely nem a tények, hanem az értékek világában keresendő.”⁷⁹ Akaratunk szabad, vagyis mi vagyunk szabadok, de befolyásolhatók is vagyunk, és szükséges is a kellő, a legitim tekintélytől jövő befolyás. Ez közvetíti ugyanis a helyes eszményt és értékrendet, s azzal való helyes azonosulás módját is.

A lelkiismeret nevelésére nemcsak azért van szükségünk, mert olyan képesség, amit erőfeszítés árán tudunk készséggé fejleszteni, hanem azért is, mert vannak korlátai és gyöngéi. A lelkiismeretre való hivatkozás nem veszélytelen dolog, hiszen vele kapcsolatban sohasem abszolút a tudásunk, tehát csak hihetünk neki. Ki vagyunk téve a csalás és csalódás veszélyének, kísértésének, hiszen a lelkiismeret „szava” jelentkezhethet az önzés, a szeszély, a bűnös kívánság és kíváncsiság leplében. A bűn tehát lelkiismeretünkben is kárt tett és tesz, bár gyökerében nem rontotta meg azt.⁸⁰ További szempont, hogy különleges fontosságú szerepe van a lelkiismereti nevelésben a gyermek kellő szocializációjának, melynek során a gyermek megtanulja az ősbizalmat a kellő érzelmi védettségben, s kialakul alapvető (nem tudatos) érzelmi állásfoglalása a vallás-erkölcsi kérdésekben.

A lelkiismeret nevelése végeredményben elmélyíti kapcsolatunkat az Istennel, a személyes értékkeljességgel, s végső betetőződése a vallás-erkölcsi jellem kialakulása, mely szent életben mutatkozik meg.⁸¹ Ennek elérése azonban egy hosszas fejlődési folyamat, melyet a továbbiakban próbálunk röviden körvonalazni.

A lelkiismerettel kapcsolatos kötelességek időrendben elsősorban a törvény megismerése a jó példa és a nevelés útján. Ebben a fázisban a lelkiismeret elsősorban úgy mutatkozik meg, mint betű, azaz törvény.⁸²

A lelkiismeret fejlesztésének következő szintje az Ige szintje, vagyis a törvényismeret magvetését az Ige vízával kell öntözni, és pedig azért, hogy a törvény ne holt betű maradjon, hanem létté legyen. Ez menetelés afelé, hogy az ismeret a szívbe íródjék.

⁷⁹ Vö. FINÁCZY E.: A nevelés fogalmának elemzése. In FINÁCZY E.: *Világnézet és nevelés. Tanulmányok* (KORNIS Gy. (Szerk.), Filozófiai könyvtár 8.), Budapest, 1925, 22.

⁸⁰ Vö. WEBER i. m. 211–212.

⁸¹ Ezzel kapcsolatban részletesen lásd: LIO i. m.; J. LAPLACE: *La direzione di coscienza o il dialogo spirituale*. (Biblioteca ascetica XLI) Milano, 1968.

⁸² Ugyanakkor ebben a nevelési fázisban a nevelőnek nem annyira arra kell törekednie, hogy a diák pontosan vissza tudja adni a törvény vagy a hitigazságok szövegét, hanem inkább arra, hogy e szabályokkal együtt nemes érzelmeket ébresszen. Az erkölcsi élet magasára „soha sem emelkedhet az, akinek szívéből hiányzik a vallásérzelem; s nem lehet igazán vallásos, akiben nincs meg az élénk, hamisítatlan erkölcsi érzelem.” Vö. STEINBERGER F.: A lelkiismeret a hitoktatás rendszerében. *Hittudományi Folyóirat* 4 (1893), 219.

A lelkiismeret kifejelesztésében a harmadik szintet a lélek szintjének nevezhetjük, ahol is a lélek a tanultakat és tapasztaltakat összegzi, s az életet, az életét annak fényében értékeli. Ez az intuíció,⁸³ a beérés fázisa, amikor is a lelkiismeret már mint lélek funkcionál. A dolgok cselekvő szemlélete ez, az egész lélek odatapadása a vágyott eszményhez, Krisztushoz, kiben minden bölcsesség ott rejtezik, hiszen Krisztus érzelmi, értelmi és akarati világa, vagyis jelleme tökéletes mind intenzitásában, mind befejezettségében.⁸⁴ Itt tehát mind az értelem, mind az akarat, mind pedig az érzelmvilág átment az aktív és a passzív megtisztuláson és megvilágosodáson. Az erények ezen a szinten nemcsak könnyedén, hanem egymáshoz képest is harmonikusan tevékenykednek, művészi módon és könnyedén engednek a kifinomult lelkiismeret sugallatának. Ugyancsak Horváth Sándor szavával nevezhető ez a folyamat átélésnek, vagy purificatio animi-nek, melyben benne van a purificatio mentis, et cordis egyaránt. A lelkiismeret éberré és érzékennyé, míg a lélek annak sugallatait spontán követni tudóvá vált, s a lelkiismeret szavát hatékonyan végre tudják hajtani az okosság vezérletével az erények. Az ilyen lélek valóban képes és kész arra, hogy szabadságát helyesen használja, s hogy lelkiismerete iránytűjére nyugodtan rábízhatta magát, s élvezze a jó lelkiismeret gyümölcsét, a békét.⁸⁵

Mindehhez testvéri közösségre (koinónia), hitelt érdemlő személyek tanúságtételére (martyria) és a fiatalok lelki gondozásában, nevelésében áldozatos és alázatos szolgálatvállalásra (diakonía) van szükség,⁸⁶ akár a családban, akár az iskolában, akár a különböző világi és egyházi közösségekben.

4. A lelkiismeret szavának követése, avagy a lelkiismeret működése

A lelkiismeretet úgy kell tekintenünk, mint az egyén számára végső kötelező immanens normát.⁸⁷

⁸³ Horváth Sándor különbséget tesz az értelmi (intuitio intellectiva) és az érzelmi intuíció (intuitio sensitiva) között. Az értelmi intuíciót az alábbi módon írja le: „Az emberi ismeret intuitív voltát tehát a természet vagy a szorgalom felhalmozta energiák szikraszerű és a tényleges egyedi életudatos gondolkozástól független felcsillanásának keretei közt kell keresnünk és megállapítanunk. [...] A thomizmus intuícióján az értelemnek és a tárgynak a gondolkozástól független oly közvetlen kapcsolódását értjük, amely készültszerű vagy tényleges erőforrásokból indul ki, amelyek egyúttal nemcsak az elismerés, hanem az azonosítás műveletét is – legalább a megismerő alany fórumára vonatkozólag – elvégzik. Az intuíció jellegzetes sajátossága az értelem passzivitása.” Ez nem téltenség! Az intuíció tehát az emberi ismeret tökéletességi fokát jelzi, mely feltételezi az analízist és szintézist, illetve az absztrakciót. Vö. HORVÁTH S.: Az intuíció mibenléte és megnyilvánulási módjai. In HORVÁTH (gyűjt.) i. m. 137, 145.

⁸⁴ Vö. SCHÜTZ A.: *Krisztus*. Budapest, 1944, 26–31. Krisztus egyénisége mind tartalmában, mind formájában, mind pedig hatékonyságában tökéletes. Tartalmát tekintve minden erény teljességének fokozhatatlan és harmonikus birtokosa, azaz teljes értelemben szent. Forma szempontból jelleme befejezett. Hatékonyságát tekintve pedig Ő az egyetemes Eszmény. Vö. SCHÜTZ A.: *Krisztus*. Budapest, 1944, 128–145.

⁸⁵ Vö. BERAN F.: A lelkiismeret formálásának lehetősége. *Teológia* 37 (2003), 2.

⁸⁶ Vö. O. SVANERA: La formazione della coscienza nella chiesa. *Credere Oggi* 22 (2002), 103.

⁸⁷ Ennek igazolására felhozhatók antropológiai-etikai, teológiai és gyakorlati okok, amint azt kiválóan foglalja össze H. Weber: „Az antropológiai-etikai ok: Az ember méltóságához tartozik a képviselhetlenség a felelősségekben; ha emberként cselekszik, a felelősséget cselekvéséért, legalábbis teljesen nem delegálhatja másokra. Ez azonban megkívánja, hogy aszerint irányulhasson, amit saját lelkiismerete tenni

A lelkiismeret ítélete mintegy mozgásba hozza az emberi lélek minden képességét a megteendő cselekedet természetének megfelelően. Cselekvésen, paradox módon, itt most gondolkodást, akarást és érzelmi hozzáállást is értünk. A lelkiismeret szava ítéli meg gondolataink helyességét vagy helytelenségét, szándékunk tisztaságát vagy romlottságát, és érzelmeink állapotát is (az elfogadott eszmény szerint). Bizonyos értelemben mintegy felveszi a lelkiismeret az értelem, az akarat, vagy az érzelem ruháját. Hol azt súgja, hogy értelmileg tisztázandó valami, hol azt, hogy az akaratnak kell megmozdulnia az érzelem vagy az értelem kívánta irányba. Hol pedig azt sugallja, hogy érzelmi állapotunkon kell változtatni. Átjárja ezeket a képességeinket és ilyen vagy olyan érzelmi állapotunkat. Hol ide, hol meg oda teszi a hangsúlyt, hol itt, hol meg ott serkent valamire, vagy gátol meg valamit. Azt keresi, kinek is kell a szolgálatában állnom, milyen eszményt kell szolgálnom, a legfőbb értéket itt és most mi módon tudom megvalósítani. Vagy röviden: Itt és most, mi az Isten akarat? Azaz, itt és most mit kell tennem, mit nem szabad tennem, mitől kell magamat távol tartanom, mihez kell közelednem, kit-mit szabad engednem, hogy hasson rám? Feladat, hogy az eseményeket kint és bent egyaránt helyesen és alaposan figyeljem meg; feladat, hogy logikusan gondolkodjak, hogy a gondolkodásomba tárgyidegen elemek ne szűrődjenek bele. Ugyancsak feladat, hogy akaratomat erősítsem, azaz, hogy kövessem belátásaimat, kövessem intuícióimat, hogy a szükséges érzelmi állapotot vegyem fel.⁸⁸ Ismét Kornis Gyulát idézve „az érzéki érzelmekben a dolgoknak szervezetünkre vonatkozó haszna vagy kára, az esztétikai érzelmekben a tárgynak szépsége vagy rútsága, az ethikai érzelmekben a cselekvések jósága vagy rosszasága jut kifejezésre, a logikai érzelmek pedig gondolataink helyességének vagy helytelenségének tudatát kísérik. A dolgok értékességének vagy értéktelenségének tehát az érzelmek mintegy a jelzői. Abban a lelki működésben, melyet értékelésnek nevezünk, az érzelmek nyilvánvalóan igen fontos szerepet játszanak.”⁸⁹

vagy elhagyni elébe tart. A teológiai ok: Isten minden embert személyesen hív, kit-kit saját nevéen, erre aztán az egyének személyes módon kell is válaszolnia. Ez azonban megint csak akkor lehetséges, ha lelkiismeretének jelentkezéseihez tartja magát; nem szabad és nem kell idegen válaszokkal Isten előtt megjelennie. A gyakorlati ok: Azok a körülmények és feltételek, amelyek között a jót az életben tenni kell, oly sokrétűek, hogy nyilván nem lehetnek normák és szabályok minden esetre. Ezért is feltétlen a lelkiismeret saját felelőssége”. Vö. WEBER i. m. 210–211.

⁸⁸ Kornis Gyula szerint léteznek esztétikai, értelmi és erkölcsi érzelmek, illetve a vallási érzelem. Az esztétikaiak: a látás és halláshoz kapcsolódó érzelmek: szín- és hangharmónia- érzelmek; arányérzelmek (alak- és ritmus érzelmek). Az értelmiek (logikaiak): a gondolkodás helyességének, a gondolattartalmak világosságának, érthetőségének átéléséből származó gyönyörözés, vagy ezek hiányát kísérő kínos érzés. Az egység, a megoldás megtalálásának öröme, vagy ennek hiányában a kielégületlenség érzése. A gondolkodás helyességéről vagy helytelenségéről való meggyőződés, vagy hiánya esetén a bizonyosság vagy a bizonytalanság, a kétség érzése. Az igazság keresésének gyötörő érzése, illetve megtalálásának és szemlélésének gyönyöre. Az erkölcsiek az alábbiak: önértet, hiúság, becsvágy becsületérvés, büszkeség, méltóság, dac, gőg, öntetszelgés, szeméremérvés, kislelkedés, bizalom és bizalmatlanság, elbizakodottság, alázatosság, szerénység, irigység, megadás, lemondás, megbánás, káröröm, féltékenység, együttszenvetés és együttörülés, szeretet és gyűlölet, jogérvés, és kötelességérvés, a modern társadalmi együttérvés, faj- és természetérvés: erotikus érzelmek, jó- és rosszakarat, becsülés, megvetés, tisztelet és utálat, és kajánság. Ezeket mintegy mindegyiket megízleli a lelkiismeret és adott esetben kívánatosnak, vagy nem kívánatosnak minősíti. Vö. KORNIS GY.: *A lelki élet III.* Budapest, 1919, 253–321.

⁸⁹ Vö. KORNIS i. m. 321.

A lelkiismeret azonban felette áll mindennek, hiszen irányítja, alakítja azokat, értelmi megfontolást tételez. Hiszen épp az a funkciója, hogy megítélje, helyes-e érzelmi állapotunk. Mindezt természetesen jelentősen befolyásolja érzületünk,⁹⁰ közelebről az a világnézet, amivel azonosultunk, amit tehát feltétlenül kívánatosnak tartunk, amihez érzelmi-
leg is igen szoros, sőt, a legszorosabb a kötődésünk. Megjegyezzük ismét, hogy csak egy és egyetlen igaz és helyes értékrend és eszménykép, világnézet lehetséges, és csak akkor lehet a lelkiismeret is a maga teljességében megigazult, ha nemcsak követi az ember a lelkiismeret sugallatát, hanem ha a lelkiismeret ítélete valóban a fenti értékrendet jelölte meg megvalósítandó célul, vagyis a cselekvés tárgyául. Ennek az értékrendnek az ismerete bizonyos értelemben korfüggő, tehát nem állíthatjuk, hogy a történelem hosszszerszében feltétlenül többet tudunk. Ebből következően vannak sötétebb, világosabb korok.

A lelkiismeret szava így a bibliai értelemben vett szív szavát is jelenti. Ugyancsak érdekes megfigyelés, hogy az érzelmeknek is van bizonyos megismerő, vagy inkább valóságot felfogó funkciójuk. A lelkiismeret arra készítet minket, hogy mintegy átéljük a kívánt cselekedetet, mintegy annak így előzetesen is odaadjuk magunkat.

A lelkiismeretes életvitel, mint szabadságunk helyes használata, erőteljes szembezállást jelent tudatlanságunkkal, tévedéseinkkel és kételyeinkkel. Ha ezeken a saját erőinkkel nem tudunk úrrá lenni, felsőbb hatósághoz kell fordulnunk segítségért. A legfőbb földi fórum az egyház tanítóhivatalának végleges és hiteles döntései hit és erkölcs dolgában, illetve legfelsőbb bíróságának végleges ítélete. Ezeket a döntéseket engedelmes lélekkel el kell fogadnunk.

Lelkiismeretesen végezni kötelmeinket, igazságosan, méltányosan és üdvösen követelni jogainkat; hasonló módon végezni állapotbeli és hivatalbeli kötelezéseinket és érvényesíteni ilyen jogainkat.

Amennyiben lelkiismeretünk szavát nem követjük, és annak tisztaságát, éberségét nem ápoljuk, nemcsak bűnt követünk el, hanem a végeredmény lelkiismeretünk megvakulása, kiégése lesz, ami miatt képtelenné válunk erkölcsileg és vallásilag értékes, érdemszerző cselekedetekre, a megigazult életre.⁹¹ Az erkölcsi eltévelyedés forrása lehet „Krisztus és evangéliumának nem ismerése, mások rossz példája, a szenvedélyek uralma, a lelkiismeret rosszul értelmezett autonómiájának követelése, az Egyház tekintélyének és tanításának elvetése, a megtérés és a szeretet hiánya.”⁹²

A lelkiismeret torzulásának egyéb okai: 1) a túlzó legalizmus (rigorista felfogás),⁹³ illetve a törvényeket kellően komolyan nem vevő laxizmus; 2) karakterbeli és

⁹⁰ Érzületen Bernhard Häring nyomán az alábbi kell értenünk: tulajdonképpen az egész értékrenddel való azonosulásunk, azt igenlő érzelmi-tudatos alapbeállítottságunk, ami több mint kötelességtudat, annak az alapja. Ennek kimunkálása is feladat. Végeredményben az erkölcsi jó értékességének átélése.

⁹¹ Mindazonáltal, abból a tényből, hogy „soha sincs megengedve a lelkiismeret ellen cselekedni, még nem következik, hogy mindig annak sugallatát kövessük. Az egyéni lelkiismeret nem csalhatatlan; tévutakra vezethet, s csak akkor tekinthetjük cselekvésünk biztos zsinórmértékeül, ha ítéletünk annak helyességéről alapos; mert arra nézve, hogy jól cselekedhessünk, erkölcsi bizonyossággal kell bírnunk cselekedetünk jóságáról”. Vö. MARSCHAL V.: *Az ember benső életének befolyása társadalmi helyzetére*. Budapest, 1873, 90.

⁹² Vö. *A Katolikus Egyház Katekizmusa*. (Szent István Kézikönyvek 6) Budapest, 2002, 479.

⁹³ Ez a felfogás túlzott aggályosságot plántál a lélekbe, torzítva ezzel azt. Ennek a jelenségnek a bűnnel és gyónással kapcsolatos viszonyát tárgyalja: A. SNOECK: *Skrupel Sünde Beichte. Pastoralpsychologische Anregungen*. Frankfurt am Main, 1960.

túlzásra való hajlamok és 3) a saját ítélethez való túlzott, rendetlen ragaszkodás,⁹⁴ vagyis a saját tett kellően árnyalt megítélésének hiánya, aminek oka lehet önismeret hiánya, téves tanokkal való azonosulás, stb.⁹⁵

A lelkiismeret követésének szabályai: 1) A biztos lelkiismeret szavát, akár parancsol, akár tilt valamit, még akkor is követnünk kell, ha leküzdhetetlen tévedés vagy tudatlanság miatt tárgyilag bűnös dologra kötelez. 2) Ha a lelkiismeret leküzdhetően kétes, nem szabad addig cselekednünk, amíg a kétséget fel nem oldottuk a kellő ismeret megszerzésével. 3) Ha valakinek zavart lelkiismerettel⁹⁶ kell megtennie valamit, tegye azt, amit esetleg mégis jobbnak lát; ám ha ezt sem tudja megítélni, de mindenképp cselekednie kell, vétkezés nélkül teheti bármelyiket. 4) Akinek laza a lelkiismerete, köteles azt megjavítani, mert különben kiteszi magát a bűn, a súlyos bűn veszélyének. Ha laza lelkiismeretű ember a bűn elkövetése után kételkedik, hogy a bűnbe beleegyezett-e, feltételezhetjük, hogy beleegyezett, amit hasonló esetben az aggályos lelkiismeretű ember esetében nem vélelmezünk.

5. A lelkiismereti kétely és feloldása

Amint már az előzőekben ismertté lett számunkra, a cselekvés legvégső szubjektív megítélője a lelkiismeret. Ám a lelkiismeret helyes működéséhez, illetve a cselekedet

⁹⁴ Itt meg kell említenünk az engedelmség erényét. Ez az erény nem azt jelenti, hogy olyan dolgokat tesszünk meg, amit belátunk, mivel akkor a saját belátásunk készítésének engedünk. Az engedelmség alapja a tekintély elfogadása, vagyis amikor nem látom be a rám nézve kötelező döntést (vagy azért, mert nincs hozzá kellő talentumom, illetve életkorom miatt még nem tudom kellően felfogni, vagy azért, mert meghaladja az emberi értelem befogadó képességét, ám nem irracionális az elfogadandó közlés), ám meghajlok a nemesebb akarat előtt, tudván azt, hogy a javamat akarja. Ezzel az állítással nem akarjuk lekicsinyelni az ún. teleologikus érvelés fontosságát, hanem feltételezzük azt. S ha figyelmesen átgondoljuk a teleologikus érvelésmódot, az is a deontologikus érvelésmód egyik fajtájának tekinthető, mivel az ésszerűséget tekinti a feltétlen tekintélynek, azaz, aminek súlya alatt mindenképp meg kell hajolni. Fordítva is igaz a dolog, mivel az igazi tekintély engem emelni, nemesíteni, tökéletesíteni akar, s ez természetemnek megfelelő, azaz teljességgel ésszerű.

⁹⁵ Részletesebben sorolja fel ezeket a tényezőket Kecskés Pál: „Mivel egész lelkünknek része van a lelkiismeret alakulásában, mind kifejlődése, mind működése sokféle testi-lelki tényezőtől függ. A lelkiismeret eredetileg mint képesség, mint morális lelki diszpozíció van adva, fejlődésének sorsa nagy mértékben függ a neveléstől és a társadalmi környezettől. A nevelés és a környezet részéről kapott serkentő vagy visszatartó hatás jelentősen befolyásolja az egyéni értéklátást, állásfoglalást és akaratnyilvánítást. De eltekintve a külső hatástól, a belső egyéni lelki életben is különböző gátló tényező lehet. Ilyen az értékfelfogás homályja és bizonytalansága, az érzelmi érzéketlenség, vagy egyoldalú érzelmi hangoltság; az öröklött hajlamokból, ösztönökből táplálkozó szenvedélyek, a szerzett és nehezen változtatható szokások, a testi életből eredő lelki zavarok, szorongások. Ezek mind akadályai lehetnek az értelmi látásnak, az akarat elhatározásnak, az érzelmi hangoltságnak s közreműködhetnek olyan hiányos lelkiismereti készség kialakulásában, amely nem megbízható kalauza az egyénerkölcsi életének [...]. A különböző belső és külső hatás lehetősége miatt a lelkiismeret sohasem tekinthető véglegesnek, mert értékíránya változhat, biztonságának kialakítása és épségben tartása állandó erkölcsi feladat.” Vö. KECSKÉS P.: *Az erkölcsi élet alapjai*. (Keresztény Bölcséleti Írások 4.) Budapest, 2003, 63–64.

⁹⁶ Ez olyan zavart lelkiismereti állapot (conscientia perplexa), mely valamely cselekedet véghezvitelében is és elhagyásában is egyformán bűnt lát. További lehetőségek a lelkiismeret állapotát tekintve: 1) a tág (laxa) lelkiismeret, ami inadekvát módon kisebbiti vagy tagadja a cselekedet bűnös voltát; 2) aggályos (c. scrupolosa), mely ott is bűnt lát, ahol az nincs és 3) ép lelkiismeret (c. sana).

tárgyi értelemben vett helyességéhez az is szükséges, hogy kellően ismerjük az erkölcsi cselekvés elveit, törvényeit. Továbbá eszünket elégséges módon tudjuk használni, a lelkiismeretünknek kellően érzékennyé, nemcsak felnőtté, de éretté is kell válnia a tulajdonképpeni felismeréséhez. A lelkiismeret érzékenységét pedig állandó önnelvéssel tudjuk tökéletesíteni.

A lelkiismeret teljes értelemben vett ítélete tehát sok tényezőtől függ, ami azt sejteti, hogy sokszor nem jut el a cselekvő személy a lelkiismereti bizonyosságig egy-egy adott cselekedet megítélésekor. Mely külső és belső körülmények azok, melyek miatt kétely, vagyis bizonytalanság marad a lélekben, s mi módon lehet ezt a problémát megoldani?

Annál inkább időszerű ennek a kérdésnek a feszegetése, mivel ma tömegek nem kapnak kellő vallás-erkölcsi oktatást, tehát alapvető erkölcsi elvek maradnak a tudaton kívül, sőt, még pusztá ismeretté sem válnak. Ebből adódóan a tömegember számára direkt módon alig jelentkezik a vázolt lelkiismereti konfliktus. Ez a körülmény a hívőre is igen nagy hatással van, főleg talán elbizonytalanító hatással. Ugyanakkor, ha valaki komolyan követni akarja a lelkiismerete szavát, annak a számára ma a kellő ismeretek birtoklásán túl az jelentheti a problémát, hogy minden korábbinál bonyolultabb helyzeteket produkál a mindennapi élet.

A fentiekből sejthető, hogy a lelkiismereti konfliktus, vagy épp köteles elmaradásának legalapvetőbb forrása a többé-kevésbé vétkes tudatlanság és tévedés vallás-erkölcsi kérdésekben. Ezt mintegy tetézi a pluralista társadalmi környezet.⁹⁷ A lelkiismereti bizonytalanság másik fő oka az emberi látókör korlátozottsága, ami itt inkább azt jelenti, hogy az adott cselekmény erkölcsi helyességének megállapítása nemcsak az alapelvek, de a konkrét körülmények helyes értékelésétől is függ. Ebből adódóan világos, hogy milyen fontos szerepet játszik az okosság erénye az erkölcsi életben.

Mint utaltunk rá, a követendő cselekvéshez a cselekvőnek meg kell szereznie az előzetes erkölcsi bizonyosságot (*certitudo moralis*) a cselekvés helyességét illetően.⁹⁸ Az erkölcsi (de a jogi) életben (is) sokszor nem tudunk fizikai bizonyosságra szert tenni, ám a dolgot el kell dönteni. Erre szolgál az erkölcsi bizonyosság, mely az észszerű kétely valószínűségét kizárja, ám annak lehetőségét nem teljesen. Ez a kétely lehet pozitív vagy negatív, aszerint, hogy van-e érv a döntés helyessége mellett vagy ellen. Tehát pozitív kétség esetén komoly érvek vannak a döntés mellett vagy ellen, míg negatív kétség fennálltakor nincs igazán döntő érv a döntés mellett vagy ellen. Pozitív kétség esetén az érvek pro és contra hasonló, vagy különböző súlyúak lehetnek. Kérdés,

⁹⁷ Megjegyezzük, hogy csak annyiban van értelme valódi pluralista társadalomról beszélni, ha a sokféleség az egyetemes és mindenkire kötelező elvek és normák megvalósítási módjaira, s nem magukra az elvekre vonatkozik. Különbözik ugyanis az egységes értékrendszer, ami áthatná az egész társadalmi életet. Ennek következménye, hogy egymással összemérhetetlen és összeférhetetlen magatartások élnek együtt, ami paradox módon nem toleranciát, hanem intoleranciát okoz, mivel kódolt a társadalmi igazságtalanság. Szent Ágoston sokat idézett mondatának, *a lényegben egység, a mellékesben sokféleség és mindenben a szeretet*-nek ez lenne a helyes értelme.

⁹⁸ Utalunk arra, hogy a moráleteológia különbséget tesz a metafizikai, a fizikai és az erkölcsi bizonyosság, illetve bizonytalanság között. Általában bizonyosnak nevezzük valamely állítást, ha annak igaz voltát komoly szakemberek, vagy a közvélemény nem vonja kétségbe, tehát értelmesnek, hihetőnek, követendőnek tekintik.

hogyan ilyen esetben mi a követendő? Amennyiben a kétely komoly vizsgálat után is fennáll, úgy a kétes lelkiismeretet követni nem szabad. Ha valaki ilyen kétellyel a lelkében mégis cselekszik, ugyanazt „a bűnt követi el, de nem annyira súlyosan vétkezik, mint az, aki világosan felismeri, hogy cselekvése nem megengedett és mégis megteszi.”⁹⁹

Mármost a bizonytalanság, tehát a kétely ráterjedhet 1) az erkölcsi alapelvekre (a már említett oktatási hiányok miatt, vagy ha valakiben mégis feltámad a lelkiismereti dilemma). 2) az alapvető elvek konkrét esetre való alkalmazhatóságára, 3) több jó és megengedett cselekvés közti választásra, 4) a jó és jobb cselekmény közti választásra,¹⁰⁰ és 5) a két látszólag ellentétes kötelezettség kereszteződésére. Ez utóbbi kételyt az alábbi módon lehet leküzdeni. Ha természeti törvény ütközik tételes isteni vagy emberi törvénnyel, úgy a természeti törvényt kell előnyben részesíteni. A tételes isteni törvény erősebb általában, mint a tételes emberi törvény. Amennyiben tiltó törvény ütközik pozitív cselekvést előíró törvénnyel, úgy a tiltó törvény előírása a követendő. Amennyiben az igazságosság erényéből adódó kötelezettség ütközne más erényből adódó kötelezettséggel, úgy az igazságosság szabta kötelezettség az irányadó. Ha nagyobb javakat védő törvény ütközik kisebb javakat védő törvénnyel, úgy a nagyobb javakat védő törvény előírását kell követni.¹⁰¹

A lelkiismereti kétely feloldása történhet közvetlen vagy közvetett módon. Közvetlenül úgy szerezhetünk bizonyosságot, hogy kellően megismerjük a kérdéses cselekedet természetét, belső jellegét, s ebből egyértelműen adódik a következtetés a cselekedet helyességéről vagy helytelenségéről. Ha így nem tudunk bizonyosságra jutni, akkor közvetett módon juthatunk hozzá, vagyis szakembert kérdezzük meg, vagy ha ők sem tudják a kétséget megoldani, úgy az ún. reflex, vagyis közvetett princípiumok segítségéhez folyamodunk. Ilyen elvek az alábbiak: 1. Az erkölcsileg biztosabb út választása megengedett.¹⁰² 2. A kétes törvény nem kötelez. 3. Kétség esetén a birtokos előnyösebb helyzetben van. 4. A bűncselekményt nem feltételezni, hanem bizonyítani kell.¹⁰³ Sőt, ide sorolhatjuk az ún. jogi regulákat (*regulae iuris*) is.¹⁰⁴

Az erkölcsi kétely feloldásában különleges szerepe van az ún. okossági szabályoknak, vagy hagyományos nevükön, az ún. erkölcsi rendszereknek (*systemata moralia*),¹⁰⁵

⁹⁹ Vö. HÄRING i. m. 189.

¹⁰⁰ Itt elég az okosságra hivatkozni, mivel jelen esetben az okosság iránymutatása és lelkiismeret szava egy és ugyanakkor tekintendő.

¹⁰¹ Vö. EVETOVICS i. m. 117.

¹⁰² Vö. VARGA A.: *Az erkölcsi élet alapjai*. In AA.VV.: *Teológiai Vázlatok II.* Budapest, 1983, 272.

¹⁰³ Vö. K-H. PESCHKE: *Christliche Ethik. Grundlegungen der Moraltheologie*. Trier, 1997, 213–214.

¹⁰⁴ Csak példaként néhányat felsorolunk: 1. Egy tanú nem tanú, tehát bizonyító ereje csekély. 2. Aki hallgat, beleegyezni látszik. 3. A szükség megengedetté teszi azt, ami törvényileg tiltva van. 4. Senki sem ítéltethető el kellő bizonyítékok nélkül. 5. A botrány elkerülése végett nem szabad az igazságot elhagyni. 6. Aki megfélemlítésből cselekszik, másként jár el, mint szándékában volt, s így valójában nem cselekszik. 7. Lehetetlenre senki sem kötelezhető. 8. Az időbeli elsőbbség jogi előnyt biztosít, stb. Vö. BÁNK J.: *Kánoni jog I.* Budapest, 1960, 277–284.

¹⁰⁵ Vö. HÄRING i. m. 190–203.; H. NOLDIN–G. HEINTZEL: *Summa theologiae moralis I.* Oeniponte, 1956, 214–240; BODA i. m. 342–345; WEBER i. m. 212–215.; D. PRÜMMER: *Manuale theologiae moralis I.* Barcinone–Friburgi Brig.–Romae, 1961, 221–237; B. MERKELBACH: *Summa theologiae moralis II.* Parisiis, 1947, 95–113.; R. GARRIGOU-LAGRANGE: *De beatitudine. De actibus humanis et habitibus.* Torino, 1951, 391–396.; J. de FINANCE: *Ethica generalis.* (PUG) Romae, 1963, 252–261.

melyek olyan esetekben alkalmazandók,¹⁰⁶ amikor a cselekvés előtt álló személy „egy jó, de törvényben meg nem határozott, és egy törvényileg kétségesen szabályozott cselekvés között választhat.”¹⁰⁷ Ezek közül itt most csak az általánosan elfogadott probabilista felfogást említjük, bár alkalmazhatók az ún. közbülső elméletek is.¹⁰⁸ A probabilista felfogás lehetőséget ad a feltételek fennálltakor mind a két cselekvés lelkiismeretben vállalható kivitelezésére. A morális rendszerekkel kapcsolatos viták végeredményben rávilágítottak arra, amint azt Bernhard Häring és Evetovics Kunó kiemeli, hogy ezek a szabályok csak akkor alkalmazhatók, „ha a törvény teljesítése, annak kötelező ereje válik kérdésessé. Ezzel szemben egyáltalán nem alkalmazhatók, amikor Isten országának ügyéről, embertársaink üdvösségéről és a szentségek érvényes kiszolgáltatásáról van szó.”¹⁰⁹ A probabilizmus elve nem alkalmazható olyan esetben, amikor „nem a cselekedet megengedettségeről, vagy legalábbis nemcsak erről, hanem a cselekedet érvényességéről is (de validitate), továbbá valamely cselekedet alkalmas voltáról a biztosan és célként elérendő javak megszerzéséről, vagy biztosan távoltartandó bajok elkerüléséről van szó. Ezért elsősorban nem alkalmazható a probabilizmus: 1. A szentségek kiszolgáltatásának érvényessége körüli kételyekben. 2. Lelkünk üdve elérésére feltétlenül szükséges dolgokban. 3. A gyónási titok megőrzésében. 4. Ha valaki szerződésből kifolyólag, vagy hivatalánál fogva köteles a biztosabb eszköz alkalmazására (pl. az orvos a beteg kezelésében). 5. Midőn egyes mindeképpen távoltartandó veszélyről van szó, amihez másnak biztos joga van. Nem

¹⁰⁶ Ma többen meghaladottnak gondolják ezeknek a rendszereknek a használatát, de ne felejtjük el Stuckner János szavait ezzel kapcsolatban: „A probabilizmus vitájában s tisztázásában erkölcsi rendszerről van szó a kétes esetek elbírálása céljából. Egy alapelvről, mely cselekedeteinkre az erkölcsösség vagy erkölcstelenség bélyegét rásüti. Alapelvről, mely lelkiismeretünk fölött itél; magunk pedig cselekedeteinkről szerinte lelkiismeretet alkotunk. Vezéreszméről, melyre az erkölcstanítók tanításaik egész rendszerét felépítik. Szellemről, mely az erkölcstani írók ítéleteiben s döntéseiben, a hitszónokot fejtegetéseiben s tanításaiban, a gyónatót bírói s tanítói tisztjének betöltésében, mindnyájunkat pedig erkölcsi cselekedeteinkben vezérli. Alaptételről, melytől úgyszólván erkölcsi érzékünk gyöngédsége vagy gyöngédtelensége, lelkiismeretünk finomsága vagy tágassága, erkölcsi felfogásunk szigora vagy enyhe függ. [...] Nem közömbös dolog, hogy erkölcsi ügyekben hogyan döntünk. Nem mindegy, akár a törvény, akár a szabadság pártjára állunk. Mindkét elemnek megvan a maga határozott jogköre, melyek egymást érinthetik, de át nem léphetik soha – míg erre a két jogkör ura fel nem hatalmaz.” Vö. STUCKNER J.: Az erkölcsi rendszerek, különös tekintettel a probabilizmusra I. *Hittudományi Folyóirat* 9 (1898), 129–130.

¹⁰⁷ Vö. HÁRING i. m. 190.

¹⁰⁸ Az Egyház elítélte a laxizmust (a törvény melletti érvek túlsúlyban vannak, de a laxista felfogású mégis az ellenkezőjét választja), a rigorizmust (megvan a szabad állásfoglalás lehetősége, s a rigorista mégis a törvény betű szerinti követését tartja szükségesnek), a tutorizmust (a felfogás csak akkor fogadja el a szabad választást, ha az erkölcsi bizonyossággal állítható, tehát nem elég, ha csak valószínű), viszont alkalmazhatónak tartja az ún. közbülső elméleteket, így a aequiprobabilizmust (ha a cselekvés mellett és ellene is hasonló súlyú érvek vannak, ezért mindegyik lelkiismeretileg vállalható), a probabilizmust (akkor is lehet szabadon dönteni, ha az ellenkező érvek kicsit erősebbek, de ezen az oldalon is erős érvek vannak), a probabiliörizmust (a törvény előírásával szemben csak akkor szabad állást foglalni, ha a szabad választás melletti érvek valamivel erősebbek, tehát fordítottja a probabilizmusnak), illetve az ún. kompenzációs, vagyis az elégséges megindoklás elvére alapuló rendszert. Vö. PRÜMMER i. m. 221–228.

¹⁰⁹ Vö. HÁRING i. m. 192.

szabad elsütni a fegyvert, ha gyanú támad, hogy ember van a puska előtt. Itt tehát világos, hogy a szeretet és az igazságosság a cselekedet érvényes megtételének, a cél föltétlen elérésének, a föltétlen távortartandó bajoknak minden kockázatot kizáró kötelezettségét róják az emberre, melyet bizonytalanná tenni nem szabad. Ezekben a valószínűség nem tudja pótolni az esetlegesen felmerülő hiányt. Ha erősen vizes bort használok átváltoztatáskor, a valószínűség, hogy esetleg még érvényes lesz az átváltoztatás – nem pótolja a hiányt, ha netán még sincs elegendő bor a kehelyben. Ha azonban pusztán a cselekedet megengedettségéről van kételyünk, a reflex princípiumokkal biztossá tett lelkiismeret véghezviendő cselekedetünk biztos végső törvényévé válik s a cselekedet erkölcsi tisztességét meghatározza.”¹¹⁰

A lelkiismereti konfliktusok feloldását szolgálja a bocsánatkérés, az okozott károk helyreállítása, illetve a büntetés elfogadása.

6. A lelkiismeret és a jogrend szabályainak kapcsolata

Minden törvény, tehát a jogi törvények is, feltéve, ha nincsenek ellentétben az isteni törvényekkel, lelkiismeretben köteleznek bennünket. Ez az alapállásunk, hiszen a törvények érettünk adtak: a törvényhozó bölcsességét hordozzák, kormányzati okosságának, lelkiismeretességének gyümölcsei. Mégis, számos esetben mégsem köti a lelkiismeretet az egyébként érvényben levő törvény. A továbbiakban olyan esetekről fogunk tárgyalni, melyek elsősorban a kánonjog sajátosságai közé tartoznak.¹¹¹

Az első és legfontosabb kérdés a törvény kötelező ereje (obligatio legis),¹¹² pontosabban a tisztán egyházi törvény kötelező ereje, mivel az isteni törvény objektíve mindig, bár nem minden körülmények közt kötelez. Ez a lelkiismereti kötelezettség két dologra terjedhet ki, vagy a törvény megtartására (ad culpam), vagy csak a büntetés elviselésére (ad poenam), vagy mindkettőre. Kötelezhet súlyos, vagy csak bocsánatos bűn terhe alatt. Ami az elsőt illeti, ez a kötelezettség magába foglalja 1) a törvény megismerésének kötelezettségét, mindazt, 2) ami szükséges a törvény megtartásához, 3) mindannak kerülését, ami a törvény megtartását veszélyezteti.¹¹³ Ami pedig a másodikat, vagyis a büntető törvényt illeti, mivel a törvény büntetőjogilag jelentős áthágása büntetéssel jár, ezért lelkiismereti kötelesség a büntetés kiszabásakor annak elfogadása, elviselése.

Léteznek az ún. invalidáló törvények, melyek fontos jogcselekményeket minősített módon védenek, úgy az egyén javát, mint a közjót. Ezért különleges módon kötik a lelkiismeretet is. Látszólag erősebbek ezek a törvények, mint az ún. természeti törvények, és ez valóban csak a látszat. Ezek a törvények ugyanis az alapvető természeti törvényeknek és elveknek érvényesülését biztosítják, védik és mozdítják elő, és –pedig két szinten: a magasabb rendű törvény előnyt élvez az alacsonyabb rendűvel

¹¹⁰ Vö. EVETOVICS i. m. 130.

¹¹¹ Az állami törvények lelkiismeretben való kötelezettségéről lásd bővebben: SZÁNTHÓ G.: Az állami törvények kötelező ereje. *Hittudományi Folyóirat* 11 (1900), 293–351.

¹¹² Vö. R. GEIS: *Gewissen und objektives Gesetz*. Paderborn, 1927.

¹¹³ Vö. EVETOVICS i. m. 94–95.

szemben, illetve a közjó szintén előnyt élvez a magánjó előtt. Mivel minősített a lelkiismereti kötelezettség, ezért az egyházi törvényhozó csak azokat a törvényeket mondja ilyen invalidáló törvényeknek, melyeket mint kifejezetten ilyeneket jelentett ki. További következménye az ilyen törvényeknek az, hogy lelkiismeretben is érvénytelenítik, vagy eleve semmisnek tekintik az ilyen törvény ellenében történt „jogcselekményeket”. Ugyancsak különleges előírások vannak érvényben ezen törvényekkel kapcsolatos tudatlanság, tévedés, félelem fennállta esetén. Azaz, érvényüket ezen tényezők nem befolyásolják, sőt velük szemben az epikiának sincs létjogosultsága.¹¹⁴

A törvény teljesítésének módja

Ha a törvény tiltó, akkor kellően teljesítjük abban az esetben, ha a tiltott cselekedetet belső ellenkezés nélkül elhagyjuk (ez lenne a morális oldal), míg a jogi oldal, ha külsőleg egyértelmű az, hogy nem tettük meg, vagy ha kísérletet tettünk is rá, de nem válóult meg a tényállás. Ha a törvény megengedő, akkor nincs különösebb korlátozás, hacsak nem az, hogy a dolgot úgy kell kivitelezni, ahogyan azt a törvény előírta. Ha a törvény parancsoló jellegű, tehát pozitív módon ír elő valamit (a tiltó törvény is parancsoló, de negatív módon), akkor általában adott cselekedet végrehajtását írja elő, s nem annak végrehajtási módját (kivéve, ha erről is kifejezetten rendelkezik). Ebben az esetben az alábbi hét segédvelvet kell figyelembe venni. 1) Ha a törvény valamilyen dologi kötelezettséget ír elő, akkor magát az előírt dolgot kell teljesíteni. Például, kifizetjük a munkásainknak a munkabért. Ha a kötelezettségünket más rója le, úgy ahhoz a mi előzetes beleegyezésünk is szükséges, vagy legalább utólagos jóváhagyásunk. Amennyiben valaki a törvénynek csak bizonyos kényszer hatása alatt tesz eleget, jogi értelemben teljesítette kötelességét, ám erkölcsileg tökéletlen a cselekedete. 2) Ha a törvény személyi teljesítményt kíván meg, akkor az a követelmény, hogy azt tudva és akarva, emberi módon, személyesen teljesítsük. Ez a kötelesség átruházhatatlan. 3) A törvény teljesítéséhez nem követelmény, hogy az a kegyelem állapotában történjék, kivéve, ha ez a feltétel magához a cselekedethez lényegileg hozzátartozik (pl. húsvéti szentáldozás). 4) A törvény teljesíthető annak teljesítési szándéka nélkül is abban az esetben, ha a törvény kötelező ereje a törvényhozó szándékától függ. Így pl. eleget tesz misehallgatási kötelezettségének az a személy, aki misét hallgat ájtatosságból, de ez egyúttal, véletlen egybeesés folytán mégis a misekötelezettség teljesítése lesz. Ellenben, ha a törvény kötelező ereje magának a cselekvőnek az akaratából ered, mint pl. a fogadalom és eskü esetében, akkor az illető a törvénynek nem tesz eleget, amennyiben nem áll szándékában a törvényt teljesíteni. 5) Aki az egész törvényt teljesíteni nem tudja, semmire sem köteles akkor, ha a törvények anyaga, vagy a parancsolt cselekedet oszthatatlan. Ellenben, ha megosztható, úgy a realizálható részt köteles teljesíteni. 6) Több törvénynek egyszerre is eleget tehetünk, feltéve, ha nem volt más a törvényhozó szándéka, illetve ha nem ered más-más indítóból a törvény maga. Például, amennyiben valaki a húsvéti áldozást viaticum-ként veszi magához, eleget tesz a húsvéti áldozási kötelezettség előírásának is. 7) Ugyan-

¹¹⁴ Vö. EVETOVICS i. m. 97–98.

abban az időben több törvénynek is eleget lehet tenni, ha a törvényben előírt cselekmények nem zárják ki egymást és a törvényhozó sem írt elő külön teljesítési időt. Példa: valaki részt vehet a vasárnapi szentmisén, s alatta elvégezheti gyónását és a kapott elégtételt is.

A törvény teljesítési kötelezettségének ideje

1) Ha a törvény meghatározott, záros határidőn belül teljesítendő, úgy azt azon belül kell teljesíteni (*tempus ad finiendam obligationem*). Ebben az esetben az idő általában hasznos idő (*tempus utile*). Ha azonban nem ilyen jellegű az időpont megadása, úgy abban az esetben később is teljesíthető (*tempus ad urgendam obligationem*). Morális szabály ilyen esetben is, hogy mielőbb eleget tegyünk kötelezettségünknek, s ne hagyjuk, hogy az érintetteknek emiatt kellemetlenségeik legyenek (Ha nem így tenénk, úgy megfordulna a *res clamat ad dominum* elve: *dominus clamat ad rem-re.*).
2) A törvényt akkor kell teljesíteni, amit a törvény előír. Így a húsvéti áldozás a húsvéti időben történjék.

A törvény megváltoztatásának módja: itt a törvény kötelező erejének megszűnéséről, a törvény megszűnéséről és a jogszokásról van szó.

A törvény kötelező erejének megszűnése: itt kell említést tennünk a mentesítő okokról, a felmentésről és a kiváltságról.

A törvény kötelező erejének megszűnése mentesítő okok miatt (causae deobligantes, excusantes)

A törvény kötelező ereje alól különböző okok kiemelik a törvény címzettjeit. Így vannak mentesítő okok (*causae eximentes*), mint például a kiváltság (*privilegium*), és vannak gátló körülmények, illetve okok (*causae impediens*). Amíg ezek az okok fennállnak, a törvény megtartásának kötelezettsége alól mentesül a címzett, ám a törvény címzettje marad. Például a betegség mentesíthet a bőjti kötelezettség, vagy a mísehallgatási kötelezettség alól. Ami a törvény megtartását gátló tényezőket illeti, az alábbiakat kell felsorolni: 1) a törvény (köteles) ismeretének hiánya (*ignorantia*); 2) a törvény megtartásának lehetetlensége (*impotentia*). Ha az ismerethiány legyőzhetetlen (*ignorantia invincibilis*), akkor az mentesít a vétség (*culpa*) és a büntetés alól is (*poena*). Az invalidáló törvények esetében más a törvényhozó rendelkezése, tehát a velük kapcsolatos tudatlanság sem mentesít hatásuk (*effectus*) alól. Amennyiben a tudatlanság legyőzhető, úgy az nem ment fel a kötelezettség és az esetleges büntetés alól sem, mert, amint Evetovics Kunó mondja, „itt némi szándékoság van a törvény megszegésében”.¹¹⁵ Ami pedig a törvény adott esetre vonatkozó megtartási kötelezettségének lehetetlenségét illeti, a lehetetlenség oka lehet fizikai (*impotentia physica*) vagy erkölcsi jellegű (*impotentia moralis*). A fizikai lehetetlenség akkor áll fenn, ha a törvény teljesítése meghaladná fizikai teljesítőképességünket. Pl. ágyban fekvő beteg nem képes misére menni; ha valaki gyónni akar, de nincs elérhető közelségben gyóntató atya. Az *ad impossibile nemo tenetur* elvet alkalmazzuk tehát, minden megszorítás nélkül. Az erkölcsi lehetetlenség tényállása azért áll be, mert valamilyen ránk

¹¹⁵ Vö. EVETOVICS i. m. 102.

nehezedő kár fenyegetne, ha a törvényi kötelezettséget teljesítenénk. Pl. gyónási lehetőségre csak sok jelenlevő előtt van mód, ezért a részletes bűnbevallás alól mentesül a gyónó, épp jóhírének védelme érdekében. Ám az erkölcsi lehetetlenség esetében a mentesülésre sajátos szabályok is vonatkoznak, vagyis a fenti regula iuris csak megszorításokkal érvényesül: 1) a tiltó természeti törvények (*leges naturae negativae*) megtartása alól a halálveszély sem ment fel; 2) a pozitív isteni és emberi törvények (*leges affirmativae*) megtartása alól sem mentesít a halálveszély abban az esetben (egyébként igen), ha a) a törvény megsértése a közjóra káros lenne; b) ha valakinek végső lelki szükségében kellene segítenünk; c) ha Isten és a vallás iránti gyűlöletből vagy az egyház iránti megvetésből követelik a törvényszegést. Például, nem vagyunk kötelesek halálveszedelemnek kitenni magunkat azért, hogy a nálunk letétbe helyezett pénzt megmentsük. Kérdés, mi módon élhetünk a mentesítő okokkal? 1) A törvény alól kiemelő okokkal (*causae eximentes*) élhetünk közvetlenül a parancs teljesítése előtt is, éspedig azzal a szándékkal is (*directe*), hogy a törvényt ne kelljen teljesítenünk. Példa: Ha valamely területen helyi bűjt van előírva, míg a szomszédos területen ilyen tilalom nincs, átmehetek oda, s nem vagyunk kötelesek bűjtölni; vagy más egyházmegyébe elmehet valaki olyan bűnét meggyónni, ahol az nem fenntartott bűn. 2) Nem szabad a törvényszegés egyenes szándékával (*directe*) sem közeli, sem távoli gátló körülményeket, illetve okokat előidézni (*causae impediens*) abból a célból, hogy lehetetlenné váljon a törvényi kötelezettség realizálása. Ennek a magyarázatnak az alapja a törvény kötelező ereje, ami azt is jelenti, hogy megtartása elé nem szabad tudatosan akadályokat gördíteni, sőt, azokat lehetőség szerint távol kell tartani. 3) Szabad tehát valamelyes okból, de nem a törvény alól való kibújás direkt szándékával, a törvény megtartásának idejétől távol eső akadályokat, gátló okokat gördítenünk a törvény megtartása elé (*remote impediens*), vagyis nem vagyunk kötelesek elkerülni a törvény megtartását csak távolról veszélyeztető okokat. Így például, hétközben belevághatunk olyan vállalkozásba, ami esetleg lehetetlenné teszi majd a vasárnapi misehallgatási kötelezettség teljesítését. 4) A törvény megtartását közlelő gátló körülményekkel azonban csak akkor élhetünk (*proxime impediens*), ha megfelelően súlyos mentesítő okunk van rá (*proportionate gravis*). Pl. a betegség hosszabb időre mentesítő ok lehet a törvény megtartása alól, de nem a nagyfokú fáradtság.

A felmentés (dispensatio)

A fentiekben a mentesítő körülményeket a törvény címzettjeinek sajátos körülményeiben kerestük, s a fenti mentesítő és gátló tényezők önmagukban elegendőek voltak arra, hogy megszűnjék a törvény kötelező ereje a mentesítő körülmények közt levő alárendelt vonatkozásában. Most pedig olyan, szintén a címzettekét érintő körülményekről, okokról lesz szó, melyek, jóllehet jogot nem adnak arra, hogy önmagukban mentesítsenek a törvény kötelező ereje alól, de a törvényhozó (vagy kellő végrehajtó hatalommal rendelkező illetékes szerv, és csakis ő) külön rendelkezéssel mentesíthet alóla. Ez a felmentés. A felmentés mindig feltételezi az engedélyező hatóságon túli ezt a megfelelő okot, és a törvény kötelező erejének egyedi esetre történő felfüggesztését. Ezért különbözik az engedélytől (*licentia*), mivel engedélyezés esetén nincs szó a törvény kötelező erejének felfüggesztéséről, hanem csak bizonyos, egyéb-

ként tiltott vagy fenntartott intézkedés foganatosításáról. Kik lehetnek a felmentés címzettjei? Milyen tárgyban lehet szó felmentésről? Kik a felmentés megadói? Milyen okok szükségesek és elégségesek a felmentéshez? A felmentést kérő okiratban meg kell jelölni azokat az okokat, melyek miatt kéri a felmentést. E nélkül, vagy mondva csinált okok miatt nem szabad felmentést kérni, és pedig az oknak jogos oknak kell lennie (*causa iusta, seu adaequata*). Mindazonáltal, ha valaki ilyen ok nélkül érvényesen kapna felmentést, ha él vele, nem vétkezik. Így ezek az okok lehetnek: belső okok, vagyis a törvény megtartásának nehézségeiből származó okok, pl. legyengült szervezet miatt a bőjti előírások alóli felmentés kérelme; lehetnek külső okok, pl. országos ünnepség, melynek a napja épp péntekre esik. Az okok lehetnek aztán indítóokok (*motivae*), melyek magukban elegendők a felmentés megadására, illetve támogató, segédokok (*c. impulsivae*), melyek önmagukban erre nem elegendők, inkább csak a főokot, vagyis az indítóokot támogatják. Mikor szűnik meg az adott felmentés? A) A felmentést adó részéről: 1) a felmentés érvényes visszavonásával (*revocatione*), amennyiben erre megfelelő oka van; 2) a felmentés kibocsátójának halálával, vagy joghatósága elvesztésével (*resoluto iure dispensantis*), abban és csak is abban az esetben, ha az *ad beneplacitum nostrum*, vagy ezzel azonos értelmű záradékot tartalmaz a felmentő okirat. B) A felmentést kapó részéről: 1) az illetékes előjáróval közölt és általa elfogadott lemondás útján (*renuntiatione*). Ki-ki csak a saját javára szolgáló felmentésről mondhat le, tehát nem mondhat le olyan felmentésről, amit a közösség, vagy valamely méltóság, vagy valamely hely kapott, abban az esetben, ha ebből adódóan az egyháznak vagy az embereknek kára lenne. Ha valaki nem él a neki adott felmentéssel, vagy éppen azzal ellentétesen cselekszik, emiatt a felmentés nem szűnik meg. 2) A felmentést kapott személy halálával (*per mortem dispensati*), ha személynek, s nem hivatalnak szólt a felmentés. Ha a felmentés a hivatalnak szólt, úgy a hivatali utód tovább élhet a korábban adott felmentéssel. 3) A felmentési határidő lejártával (*elapso tempore*). 4) A meghatalmazásban meghatározott számú esetek elintézésével, kimerülésével (*expleto numero causarum*). 5) Az indítóokok biztos és teljes megszűnésével.

A kiváltság (privilegium)

A kiváltság adásával a törvényhozó vagy kivesz az adott törvény hatálya alól, vagy más törvényt ad helyette. A kiváltság törvény tehát. Fajtái: 1) személyhez kötött (*personale*); 2) dologhoz kötött (*reale*); 3) kegyet adó (*gratiosum, favorabile*), de senkinek sem ártó (pl. misehallgatás magánkápolnában); 4) mások jogát sértő (*odiosum*), pl. kiemelés mások joghatósága alól (*exemptio*); 5) ingyenes (*gratuitum*), jutalmazó (*remuneratorium*), vagy ellenszolgáltatással járó (*onerosum*); 6) közösség javát szolgáló (*commune*) vagy magánkiváltság (*privatum*); 7) kérés nélkül (*motu proprio*) vagy kérvényezés útján (*ad instantiam*) adott. Aki kiváltságot kapott, élhet vele. Tudott dolog, hogy a kiváltságok és a szerzett jogok az idő múltával inkább gátjává, mint előmozdítójává lesznek a közösség életének. Ebből adódóan lelkiismereti kötelessége a kiváltság vagy szerzett jog tulajdonosának afelett éberan őrködni, hogy jogával erkölcsileg megengedett-e még élnie, azaz nem okoz-e másoknak ezzel feleslegesen kárt, vagy nem nehezíti-e meg mások életét indokolatlanul.

A törvény megszűnése

A törvény megszűnhet külső vagy belső okból. Az előbbi a törvényhozó akaratának megváltozását, míg az utóbbi a törvény céljának megszűnését jelzi. A törvényhozó többféle módon szüntetheti meg a törvényt: a) annak teljes visszavonásával (abrogatio); b) annak részleges visszavonásával (derogatio); c) ellenkező rendelkezéssel (obrogatio); d) a törvény teljesen újra rendezésével (ordinatio materiae ex integro). Ez utóbbi esetben a követendő elvek az alábbiak: az új egyetemes törvény nem szünteti meg a részleges törvényeket, kivéve, ha ezt kifejezetten el nem rendelte. Az új egyetemes törvény megszünteti a korábbi egyetemes törvényt. Az új részleges törvény megszünteti a vele ellentétes általános és részleges törvényt, hacsak másként nem rendelkezik.

A törvény céljának megszűnése (cessatio rationis legis): A törvény célja, vagyis indítóoka megszűnhet teljesen (adaequate), vagy nem teljesen (inadaequate). Megszűnhet mindenkire nézve (universaliter), vagy csak egyes emberekre való tekintettel (particulariter). Megszűnhet azáltal, hogy ártalmassá, megtartása nagyon nehézé válik (positive, contrarie), vagy pedig egyes esetben nem éri el célját, de nem válik ártalmassá, sem különösen nehézé (negative). Amennyiben a törvény célja teljes mértékben mindenkire nézve megszűnik (adaequate et universaliter), akkor belső okból maga a törvény is megszűnik. Ha a törvény célja csak egyesekre nézve szűnik meg és megtartása a köz számára károsná válik (particulariter et contrarie), akkor a törvény szintén megszűnik. Ellenben, ha a törvény csak egyesekre nézve válik feleslegessé (negative), ám megtartása nem válik a köz számára károsná, úgy a törvény kötelező ereje továbbra is megmarad.

A jogszokás (consuetudo)

A jogszokás az egyházi jogrend rugalmasságát jelző újabb jogintézmény. Olyan jogszabályt jelent, amit a közösség jogalkotás szándékával vezetett be, és ami a törvényhozó legalább hallgatólagos beleegyezésével jött létre. Lehet törvénytöltő (praeter legem), törvényrontó (contra legem) és törvény szerinti, vagyis törvényt magyarázó (secundum legem), ha a felosztási viszonyítás alapja magának a kérdéses törvénynek a léte. Kiterjedési körét tekintve lehet általános, ha az egész egyházra kiterjed, részleges, ha nagyobb területre terjed ki, és helyi jellegű (specialis).

A jogszokás létrejöttének feltételei: 1) A törvényhozó részéről: a) vagy a törvény megengedi létesítését (consensus legalis), b) vagy a törvényhozó személyesen, vagy legalább hallgatólagosan beleegyezik. Amennyiben a törvényhozó hozzájárul a jogszokás létesítéséhez, nincs szükség a szokás jogerőre emelkedéséhez szükséges törvényben előírt idő leteltére, s megszűnik a vele ellentétes törvény. 2) Az alárendelték részéről: olyan közösség vezesse be, melynek törvény adható, s egyébként a közösség illetékessége meg is legyen a szokás bevezetésére. 3) A tárgy szempontjából: követelmény, hogy a szokás ésszerű és hasznos legyen, annak ellenére, hogy esetleg egy érvényben levő törvénnyel ellentétes. Nem szabad ellentétesnek lennie a természetes és tételes isteni törvénnyel, illetve az ellentétes szokást tiltó törvénnyel. 4) Az idő oldaláról: a jogban előírt időn át folyamatosan kövessék. Olyan törvénnyel szemben, amely újabb szokás kialakulását tiltja, csak a 100 éves vagy az emberemlékezetet meghaladó jogszokás juthat érvényre.

A jogszokás kialakulásának következménye: törvénytörő, vagy rontó, illetve értelmező szerepe van. Ugyanakkor a jogszokás nem szüntethet meg sem természeti törvényt, sem isteni tételes törvényt, illetve nem szüntethet meg tételes törvényt abban az esetben, ha azt a törvényhozó kifejezetten elrendelte. Bevezethet bármiféle típusú törvényt, így parancsoló, tiltó, büntető, megengedő, sőt invalidáló törvényt is.

Az új törvény és az érvényes jogszokások viszonya

1. A törvényrontó és törvénytörő jogszokást a vele ellentétes törvény visszavonja. Ez az alapelv; kivétel, ha évszázados, vagy emberemlékezetet meghaladó jogszokásról van szó. Az általános törvény nem vonja vissza a részleges jogszokásokat, kivéve, ha a törvényhozó másként nem rendelkezik. 2. Azok az akár általános, akár részleges jogszokások, melyeket a kánonok kifejezetten elvetnek, korrigálандók, annak ellenére, hogy emberemlékezetet meghaladók. Azok a szokások, melyeket a törvénykönyv kifejezetten nem ítél el, s egyúttal évszázadosak vagy emberemlékezetet meghaladók, eltűrhetők, ha a helyi ordinárius úgy ítéli meg azokat, hogy nem ésszerű és célravezető a megszüntetésük.

Mivel különböző hierarchikus rendjei vannak a törvényeknek, azok összeütközésekor az alábbi elveket kell alkalmazni: 1) A természeti törvények fontosabbak, mint a tisztán tételes isteni törvények. 2) Az isteni törvények fontosabbak, mint a tisztán tételes emberi törvények. 3) Az egyházi tételes törvény elébe helyezendő a tételes világi törvénynek. 4) A tiltó törvények erősebbek, mint a cselekvésre szólító törvények. 5) Az igazságosságból eredő kötelezettségek elébe helyezendők a más erényekből fakadó kötelezettségeknek, és 6) a nagyobb javakat védő törvények előnyt élveznek a kisebb javakat védő törvényekkel szemben.

A törvény értelmezése, valamint alkalmazása és a lelkiismeret viszonya (interpretatio et applicatio seu exsecutio legis)

Mivel a törvény általános és tipikus tényállásokat vesz figyelembe, ezért alkalmazása a konkrét esetre olykor nehézségbe ütközik. A helyes alkalmazáshoz helyesen kell a törvényt értelmeznünk. Itt a fő lelkiismereti kötelesség annak az értelemnek a megtalálása és alkalmazása, amit a törvényhozó kívánt neki adni. Kétség esetén hiteles törvénytárgyarázatot kell kérni az illetékes hatóságtól. Ugyancsak lelkiismeretesen mérlegelendők a törvény alkalmazásának körülményei.

A törvény biztosította jogainkkal más kárára nem élhetünk. A jogainkat felelős módon kell gyakorolni, s hasonló módon kell teljesíteni kötelességeinket. Mindennek sajátos hierarchiája van, éspedig a legfontosabb alapvető jogokból és kötelességek-ből eredő teendők és jogosultságok, majd az állapotbeli, aztán a hivatalbeli, s végül a megbízatásból származó jogok és kötelességek következnek. Ha engedélyt, vagy kegyet kérünk, valós okunk kell, hogy legyen rá, különben helytelenül cselekszünk. Ha tanácsadásra, szakvélemény adására kérnek bennünket, úgy a legjobb tudásunk szerint kell eljárunk. Ha tanácsot, vagy szaktanácsot kérünk, a felkért személynek rendelkezésére kell bocsátanunk minden szükséges és elégséges információt, ami nélkül a dolog érdemben nem dönthető el. Elbirtoklás esetén erkölcsi szempontból mindvégig jóhiszeműnek kell lennünk. Amennyiben testületi döntésről van szó, s nekünk is szavaznunk kell, úgy a lelkiismeretben legjobbnak tartott személy vagy döntés mellett

kell voksolnunk (szavazatunk nem lehet megvásárolható). Ha jogvitánk van, akkor a törvényes fórumokon kell azt döntésre vinnünk, s el kell fogadnunk lelkiismeretben a legfőbb földi fórum döntését: pl. érvénytelen a házasság az illetékes bíró döntése alapján, vagy ha a legfőbb egyházi hatóság hozott döntést az ügyben, pl. büntetést szabott ki, melyet lelkiismeretben el kell fogadni. Ugyancsak ide tartozik a tanítóhivatal végleges és nem végleges, de hiteles döntésének elfogadása is, tehát lelkiismeretben kötelezőként való elismerése.

7. Az illemszabályok és a lelkiismeret

Az illemmel kapcsolatban ma is időszerű Tóth Tihamér gondolata: „Az emberek érintkezését, társalgását, viselkedését pontosan meghatározott illemszabályok írják elő. Ezek a műveltségi szabályok évszázadok alatt alakultak ki s azokon senkinek sem szabad magát túltennie. Vannak köztük olyanok, amelyek egyenesen vallási motívumokból fakadtak; mások a felebaráti szeretet célszerű megvalósításai s bár csak külső cselekedeteknek látszanak is, akárhányszor a belső, erkölcsi törvények megtartását is elősegítik. Mindez épp elegendő ok arra, hogy a műveltségi szabályokat mindnyájan pontosan megtartsuk. Az udvariassági szabályok a felebaráti szeretet alkalmazásai; az embereket okos módon közelebb – de nem túl közel – hozzák egymáshoz. Persze csak akkor van értelmük, ha igazak, szívből jövők s nemcsak magunkra erőltetettek; ha nem túlzottak, mesterkéltek, hanem természetesen könnyedek. Ezek az előírások az egész életet szabályozzák: járásunkat, kelésünket, üdvözlést, írást, társalgást, játékot, mulatságot, táplálkozást, munkát, viselkedést a szülőkkel, főlleválókkal, nőkkal szemben stb.”¹¹⁶

Mivel az illem rendje is a szeretet rendjének kifejeződése, és katolikus felfogásban ez a normatív rend sem kerülhet ellentétbe az erkölcs és a jog rendjével, amennyiben ilyen illemszabályok vannak, azok szintén lelkiismeretben köteleznek (e szabályok közt mindenképpen ott vannak a jogi és erkölcsi szabályok is!). Először tehát ép szokásokat kell kiépíteni és meggyökereztetni, majd azokat megismertetni, megtanítani, megtanulni, s alkalomnak megfelelően úgy viselkedni. Természetesen az illemszabályok áthágása objektív értelemben kisebb vétségnek minősül, mint az erkölcsi és a jogi szabályok negligálása. Épp ebből adódóan több olyan körülmény fordul elő, ami felmentést ad esetenként az alkalmazásuk alól. Néha ilyen kis hibák miatt ugyanakkor nagy konfliktusok keletkeztek a történelem során uralkodók között. Már Arisztotelész is megfigyelte azt, hogy a kis ellentéteknek is igen nagy a jelentőségük, ha a hatalmon levők között keletkeznek.

8. A lelkiismereti szabadság problémája

Alapállásunk a következő: az ember szabadsága nem abszolút, mivel értelmének, akaratának és érzelmi életének alaptörvényeit nem ő adja, hanem azokat csak felismeri, s annyiban szabad, hogy e felismerést elismeri-e vagy megtagadja. Ebből adó-

¹¹⁶ Vö. TÓTH T.: *A művelt ifjú. Ne igyál!* (Tóth Tihamér összegyűjtött munkái II.) Budapest, 1936, 7.

dóan „az erkölcsi autonómia igazolható értelme szerint az önelhatározás szabadságát, nem a társadalomtól és az Istentől való függetlenségét jelenti.”¹¹⁷ Ez azt is jelenti, hogy „az erkölcsi életre mindenki egyénileg van kötelezve, a felelősséget mindenkinek önmagáért kell vállalnia, a lelkiismeret mindenkit egyéni tudatában indít. Minden ember hivatva van egy feladatra, melyet csak ő valósíthat meg. Minden egyes emberre vonatkozik a jellemmé alakulás követelménye, mely csak az egyéni hajlamok és képességek kifejtésével juthat valósuláshoz, minden egyes ember közvetlen személyi viszonyban áll Istennel, az élet végcéljával. Az erkölcsi szabadságban, az önállóan és felelősségtudattal alakított életben érik ki és jelenik meg a legteljesebben a személyiség.”¹¹⁸

Ha egyszer természettörvény, hogy a lelkiismeretünk szavát kövessük akkor is, ha az legyőzhetetlenül téves, akkor ebből könnyű kikövetkeztetni azt, hogy senki sem kényszeríthető olyan cselekedetre, ami ellenkezik lelkiismeretének szavával. Azaz mindenkinek joga van arra (de kötelessége is!), hogy kövesse lelkiismerete szavát, s hogy ezt a társadalom tartsa tiszteletben, vegye azt védelmébe. Már ebből a megfigyelésből is látszik, hogy a lelkiismereti szabadság nem egy pusztán szabadságjog, hanem egyúttal kötelezettséget is magába foglal, és pedig azt, hogy ki-kik meggyőződését kövesse, ami tudatos megfontolás és döntés eredménye (előítéleteinktől és tévedéseinktől való szabadulni akarásunk, illetve tudásunk gyümölcse is). Ez a meggyőződés az idő függvényében természetesen fejlődő, vagy változó valóság, mivel változhat és az érvek, a tapasztalatok súlya alatt, sőt, változnia, jó esetben fejlődnie kell. A fejlődésnek vajon miféle más kritériuma lehet, mint az, hogy egy az igazság, s ehhez mindinkább közelít a tudat, az értelem, a meggyőződésre törekvő ember.

Az, hogy valaki tényleg követi-e a lelkiismerete szavát, vagy sem, nem lehet sem bizonyítani, sem pedig cáfolni. Mindazonáltal a lelkiismeretünkre való hivatkozásunk hitelességének megvannak a kritériumai: 1) késznek kell lennünk arra, hogy adott esetben tudjuk és akarjuk felülvizsgálni és vitára bocsátani lelkiismereti ítéletünk helyességét; 2) késznek kell lennünk arra is, hogy adott esetben viszonyítani és viszonylagosítani tudjunk, mivel másoknak is van lelkiismeretük, s a magasabb törvénnyel való összevetés megalapozza azt a bizonyosságunkat, hogy a lelkiismeretünk szava nem pusztán szubjektív érzés, vagy önkény szülötte.¹¹⁹

A fentiek az egyén szempontjából történt megfontolások voltak. Most lássuk azt a helyzetet, amikor több, és ellentétes nézetet valló egyén felfogása hat egymásra. Mi módon rendezhető ez a nézetkonfliktus? Erre vonatkozó általános elvet a kötelességek és jogok természetéből és hierarchiájából nyerhetünk. Ebből adódóan az erősebb és biztosabb jogok érvényesülnek a gyengébbek és a kevésbé biztosakkal szemben.¹²⁰ Amíg a magánszféra területén vagyunk, viszonylag könnyen tájékozódunk. Ha például valakinek az a meggyőződése, hogy húst enni rossz, s ő ennek a belátásnak következtében vegetáriánussá lesz, megtilthatja-e másoknak a hús fogyasztását?

¹¹⁷ Vö. KECSKÉS (1938) i. m. 107.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Vö. ROKAY Z.: *Etika. Tudományelmélet*. Budapest, 2009, 148.

¹²⁰ Vö. VARGA i. m. 275.

Feltesszük, hogy a hús fogyasztása önmagában véve nem mérgező. Az illetőnek joga van arra, hogy kövesse lelkiismeretét, hiszen a húsevés nem természetjogi kötelesség, de hogy másoknak is megtiltsa ezt, erre nincs jogalapja.

Bonyolultabb a helyzet abban az esetben, ha az emberek a lelkiismereti szabadságra hivatkozva olyasmint tesznek, ami veszélybe sodorhatja a közjót, illetve megrövidítheti mások jogait. A válaszuk erre az, hogy a közjó elsőbb, mint a magánérdek, míg az egyéni jogok gyakorlásának határt szab mások jogainak tiszteletben tartása. Ha pedig tételes jogi előírás ütközik természetjogi normával, úgy a természetjogi előírás előnyt élvez. A jogok gyakorlását korlátozhatják az egyházban a *communio non plena*, a kiszabott büntetések, a közjó és végül mások jogai.

A világi hatóságnak tehát éberem kell őrködnie úgy az egyén lelkiismereti szabadságának biztosítása,¹²¹ mind pedig a természeti törvény előírásainak érvényesítése felett. Tekintélye csakis addig marad csorbítatlan, amíg e kettős követelménynek meg kíván felelni. Mindazonáltal a világi hatóságnak joga van arra, hogy az egyének helytelen cselekvését korlátozza, vagy megakadályozza, ha azok károsak mások számára jogaik érvényesítéséhez. Ez az elv akkor is érvényes, ha valakinek büntetlenül téves a lelkiismerete, azért mert pl. rosszul nevelték, káros környezetbe került, olyan rossz szokásokat vett fel, amit aligha lehet megváltoztatni, vagy ha kiégett és végzetesen megvakult/elvakult a lelkiismerete. Az ún. természetjogi törvény ellenében szintén senki sem hivatkozhat a lelkiismereti szabadságra.¹²² Hasonló a helyzet az ún. invalidáló és a büntető törvényekkel is, hacsak a törvényhozó másképp nem rendelkezik.

A lelkiismeret, mint az emberi szabadság megtestesítője, nem abszolút módon szabad, mivel nem szakadhat el büntetlenül és büntetlenül a törvénytől, pontosabban az erkölcsileg jó törvénytől; ha így tenne, az önkényesség lenne, illetve a szabadság helyes használatával ellenkező tett.¹²³ Ebből a belátásból adódóan csak addig lehet hivatkozni a lelkiismereti szabadságra, amíg valaki vétlen tudatlanságban vagy tévedésben van lelkiismereti ítéleteinek tárgyi értékét illetően.¹²⁴ Amennyiben „az ember vétkesen, tudatosan követi lelkiismeretének téves ítéleteit, nincs joga lelkiismereti szabadságára hivatkozni. A társadalmi tekintély legfontosabb feladata a téves lelkiismeretű embert az igazságra inteni és a közösséget a veszélyes tévedések káros következményeitől megvédeni [...]. Másként elkerülhetetlenül lép az erkölcsi jó helyére a gonoszság kényszere.”¹²⁵ Sajátos módon ezeket is szabadságnak lehet nevezni,

¹²¹ Mások lelkiismeretének tiszteletben tartása annyi, mint „tartózkodni annak vakmerő megítélésétől és óvakodni annak ok nélküli kárhoztatásáról. Az emberi lelkiismeretet tisztelni annyit tesz, mint azt megmenteni bizonyos arcucsapásoktól, melyektől irtózik. [...] Az emberi lelkiismeretet tisztelni annyit tesz, mint irányában minden erőszakkal felhagyni, és azt semmi kísértés által rosszra nem csábítani. [...] Mások lelkiismeretét tisztelni annyit, mint meg nem sérteni azon alapelveket, melyek egyedül képesek a lelkiismeretet igazságában megerősíteni.” Vö. MARSCHAL i. m. 218–236.

¹²² Vö. TARJÁNYI (2005) i. m. 122–123.

¹²³ Az ember lényegéhez tartozik, hogy a megismert igazságot elfogadja, ahhoz ragaszkodik. A „gondolat fizikai szabadsága megvan ugyan az emberben, de az igazzal szemben nincs meg a morális szabadság.” Vö. ACSAY A.: A lelkiismereti szabadság. *Hittudományi Folyóirat* 7 (1896), 466.

¹²⁴ Vö. S. MAJORANO: La coscienza nella riflessione del magistero: dal concilio Vaticano II a oggi. *Creder e Oggi* 22 (2002), 60.

¹²⁵ Vö. HÄRING i. m. 167.

úgy mint az értelem abszolút primáciájának szabadsága, a szeszély szabadsága, a kanibálok szabadsága, a törvénytelenység szabadsága, a tékozlás és önzés szabadsága, a mindenható állam szabadsága. Mindez egyszóval az önkény szabadsága, mely paradox módon tagadja a szabadságot, és semmibe veszi a lelkiismeret vészjóslóan megkonduló szavát.¹²⁶ Más oldalról közelítve ugyanezen szabadságokat úgy nevezik ma a magukat haladónak tudó, de ugyanakkor élőket és holtakat könyörtelenül megítélő gondolkodók és hatalmi tényezők, mint egyéni, gondolati, lelkiismereti (ez a gondolati szabadság gyakorlati alkalmazása), társadalmi, politikai, polgári, kereskedelmi, gazdasági, sajtói, szólási és istentiszteleti szabadságokat,¹²⁷ melyek kizárólagos feltételei a haladásnak, de úgy, ahogyan ők azokat tévedhetetlenül és megfellebbezhetetlenül értelmezik és végrehajtják. Mi más ez, mint könyörtelen evilági messianizmus?¹²⁸

Az egyháznak sajátos kötelességei vannak a lelkiismereti szabadsággal kapcsolatban, és pedig az, hogy világossá tegye hívei számára, hogy melyek a természetjogi előírások, másrészt pedig hit- és erkölcs dolgában hitelesen és adott esetben tévedésmentes módon tanítsa a hitéleteményt, azaz mindazt, amire Krisztus tanítani, amiről tanúságot tenni küldte.¹²⁹ Ezek a tanítások lelkiismeretben kötelezik a hívőt, mivel a szó objektív értelmében igazságot közvetítenek, ami az emberi cselekvés megfellebbezhetetlen normája. Ez azt is jelenti, hogy a hívőnek nincs joga ezen igazságok ellenében a saját lelkiismereti szabadságára hivatkozni, vagy különben el kell hagynia az egyházat (amit az egyház tanításával ellentétes meggyőződésével belsőleg máris elhagyott).¹³⁰ E megbízhatóság sajátos szerve az egyházi tanítóhivatal, melynek erőssége a pápai primátus és infallibilitás. Minden látszat ellenére „az általános egyházi és pápai tévedhetetlenség hittételének kihirdetésével a lelkiismeret jelentősége egyáltalán nem csökkent. Éppen ellenkezőleg: a lelkiismeret végső esetekben végső támpontra

¹²⁶ Vö. SANKOVICS i. m. 521–554.

¹²⁷ Vö. PALOTAY L.: A katolikus egyház és a lelkiismereti szabadság. *Hittudományi Folyóirat* 2 (1891), 578.

¹²⁸ Akik módszeresen lemészárolják lelkiismeretük szavát, és attól mintegy felszabadulnak, gonoszoknak nevezetnek, és a gonoszoknak paradox módon nincs nyugalomuk: „Ők csak szenvedélyeik játékszerai, melyek rajtuk szakadatlanul erőt vesznek s folytonosan diadalmaskodnak, hasonlóan a tenger hullámaihoz, mely nyugalomban soha sincs; ők örült gyermekek, kik folytonosan tévúton bolyonganak. Szeretnek az őrzöngésig, gyűlölnék a dühöngésig, féltékenyek az eszeveszettségre, szomorúak a kétségbeesésig, állhatatlanok, miként a tárgyak, melyek őket elfoglalva tartják. Minden ellenmondás felingerli s minden csalódás elkeseríti őket”. Vö. MARSCHAL i. m. 250.

¹²⁹ Természetesen diszciplináris kérdésekben nem illeti meg az egyházi tanítóhivatalt, sem a kormányzati szerveket tévedésmentesség, ám ilyen kérdések eldöntésekor van legfelsőbb földi fórum, a Pápa bíróságai, illetve maga a pápa, amelyeknek végső szava, jóllehet nem tévedhetetlen, de erkölcsileg biztos, tehát erkölcsileg kizárt a tévedés veszélye, ezért ezek a döntések is lelkiismeretben kötelezik az érdekelteket.

¹³⁰ Amennyiben katolikus hívő hagyja el hitét, melyet korábban már öntudatosan megvallott, csakis rá vonatkozik az elv: extra ecclesiam nulla salus est. Ez az elv minden látszat ellenére „a leghumánusabb tan, mert csak azokra szól az elmarasztaló ítélet, kik saját vétükből vannak az egyházon kívül, vagyis akik megismerték az egyház igazságát s még sem lépnek be. Másodszor nem csupán azok tartoznak az egyházhoz, kik oda a keresztség felvételével tényleg beléptek. Milliók tartoznak az egyházhoz vótumban. E vótum pedig nem más, mint a lélek azon elhatározása, mellyel kész mindannak megtételére, mit Isten az üdvösség megnyerésére előír. Ha e készség és jóhiszeműleg megvan, nincs kétség benne, hogy Isten nem kárhoztatja el. Így nyilatkozott IX. Pius 1854. dec. 9-iki allokúciójában.” Vö. SANKOVICS i. m. 19.

találhat. Az egyházi tévedhetetlenség pontos körvonalazása csak arra a területre terjed ki, amelyen a lelkiismeret teljesen biztos vezetésre szorul, ellentétben azzal a területtel, ahol bizonyos körülmények között a lelkiismeret és az egyházi, nem tévedhetetlen, de helyes irányelveket adó tekintély között ellentét áll fenn.¹³¹

Senkit sem lehet kötelezni arra, hogy lelkiismerete ellenére felvegye a katolikus hitet, de minden ember számára kötelesség és jog az Istennel és egyházával kapcsolatos igazság keresése (748. k. 2. §). Természetesen döntés csak akkor várható valakitől, ha az eldöntendő kérdésre vonatkozóan a szükséges és elégséges információkat összegyűjtötte és kellően megfontolta azokat. Ebből a szempontból ezt szolgálja a hitoktatás, a pásztorokkal való konzultáció stb.

Mi a helyzet akkor, ha egyén és intézmény kerül konfliktusba? Ilyen esetben az ítélet helyességének vélelme az intézményt illeti meg (ami ellentéte bizonyításával az adott esetre, és csakis az adott esetre megdől). Miért van ez így? Azért, mert az intézmény korrigálni tudja hibás döntéseit. Ellenben az egyén a közösség vonatkozásában aligha képes erre, mivel ha az ártatlanul meghurcolt egyén megbántottságtól vezetve, kilépne az egyházból, akkor az egyház közössége óhatatlanul szektákra szakadna szét, ami az egyház, mint közösség számára a legnagyobb veszélyt jelenti.¹³² Az ilyen jogvitákat lezáró legfelsőbb bírói fórum döntései szintén lelkiismeretben köteleznek.

9. Befejezés

A lelkiismeret helyes működése nemcsak a moralitást, de az etikailag helyes döntéseket is magába foglalja. Fogalmazhatunk úgy is, hogy tudati kérdés, azaz mi határozza meg a tudatot, milyen értékrend (eszmény), milyen érzület (sapientia), milyen ismeret (scientia).¹³³ Ez adja a lelkiismeret működésének keretét.¹³⁴ A lelkiismeret tehát az erkölcsi rend alanyi tényezőinek egyike (a másik a szándék, az ismeret és a világnézet), szemben a tárgyival, melyet erkölcsi normának nevezünk.¹³⁵

A lelkiismeret az emberi cselekvésvilág végső immanens, szubjektív fóruma, ám felette áll az örök törvény, az „Isten Igéje és a szeretet, valamint Isten kegyelme [...] ezekre van utalva, ezekből él.”¹³⁶ Épp ebből adódóan különleges módon és odafigyeléssel nevelendő, melyben meghatározó szerepe van az igazi tekintélynek, mely hatásával közvetíti nemcsak az értékeket, de az azokkal való helyes azonosulás mintáját is. Ezért a legszentebb kötelességek egyike a tekintély tisztelete és az igazságos törvényeknek való engedelmesség.¹³⁷

A lelkiismeret belső képesség és készség, tehát „nem a társadalmi környezet hozza létre és határozza meg teljességében, hanem az ember születésétől meglévő erköl-

¹³¹ Vö. HÁRING i. m. 165.

¹³² Vö. TARJÁNYI (2005) i. m. 122.

¹³³ Vö. NYÍRI i. m. 72–74.

¹³⁴ Vö. A. ANZENBACHER: *Einführung in die Ethik*. Düsseldorf, 2003, 102–105.

¹³⁵ Vö. SCHÜTZ (1944) i. m. 15.

¹³⁶ Vö. WEBER i. m. 198.

¹³⁷ Vö. XIII. LEÓ PÁPA: *Körlevél az emberi szabadságról*. (fordította: Kiss János) *Bölcséleti Folyóirat* 3 (1898), 387.

csi hajlamait alakítja. Nem a külső, társadalmi kényszer alakul át belső erkölcsi késztetéssé, mivel az erkölcsi tevékenység a külső kényszertől lényegesen különböző természetű. Külső dresszúrával nem lehet olyan belső meggyőződést létrehozni, amilyen a lelkiismereti belátás tulajdonsága. Az erkölcsi rossz tudatát nem az emberre nehezedő félelem hozza létre, hanem a rossz tudata ébreszti fel a félelmet [...]. A lelkiismeret fejlődik az egyén fejlődésével, műveltségével, környezetével, melyek új szempontokhoz, belátáshoz, motivációkhoz segítik, s értékelését alakítják, módosítják. Azonban a változás nem a lelkiismereti eligazodást adó alapelvek változásában áll, hanem az élet változó feladataihoz való hozzáigazodásban. S az emberi lelkiismeret nem csalhatatlan bizonyosságú, hanem kénytelen legjobb belátására hagyatkozni [...]. Benne van az egész személyiség.¹³⁸ Végeredményben: a lelkiismeretben az emberi személynek az abszolút, feltétlen kötelező erkölcsi értékvilághoz való viszonya tudatosul, mely túlvázat a pszichikai élményvilág keretein.¹³⁹ Ugyanakkor nem egy képesség, illetve készség a többi között, hanem az egész ember érzelmi, értelmi és akaratilag éber őrszeme, tehát az ember egész lényét átható és áthatni akaró valóság, mely nem lokalizálható, de az emberi lélek semmi másra teljesen vissza nem vezethető képessége, készsége.¹⁴⁰

A lelkiismeret olyan, mint állandó éber virrasztó, mint lámpás, mely utunkat bevilágítja. Éberen tartója a bűnbánatnak, az egészséges bűn- és felelősségtudatnak, mivel közvetíti az erkölcsi rend és a szabad akarat, illetve az isteni fórum között. Az ép lelkiismeretű ember a konfliktusok békés rendezésére mindig kész, mert tudja, hogy a mindenkire ugyanúgy kötelező igazságra figyel. Mivel a bűntudat feltételezi a szentet, hiszen annak fényében látjuk tettünk hiányait, ezért a lelkiismeret közvetíti valamiképp az Istent, a Szentet is. A bűntudat pedig forrása a bűnbánatnak, a kiengesztelődésnek. Így a lelkiismeret az, ami sugallja a bűnök megbánását, a lelkiismeret az, ami sugallja az okozott károk helyreállítását.

A lelkiismeret „az érénynek nem csak gyökere, hanem virága is.”¹⁴¹ Elaltatói közt kell számon tartanunk a ledérséget, ami gátolja a megfontolást, a hízélgést, ami a dicsérettel való visszaélés, a haszonlesést, és a rajongást, ami a szellem túlcsapongása.¹⁴²

A helyes lelkiismeret kanti fogalom-párjai tükrében nem más, mint olyan sugallat, mely jelzi a helyes motivációt, így a formális, az objektív, a kategorikus és az autonóm indítók győzelmét a materiális, szubjektív, hipotetikus és heteronóm indítók felett.¹⁴³

A lelkiismeret hangját, mint kegyelmi hatást véljük felfedezni a megtérés, az Istennel való kapcsolat komolyan vételekor is.

A szeretet hármasságának (erkölcs, jog és illem) megvalósítására irányul a szabad cselekvés, ebben segítenek az érények, főleg az okosság érénye, a Lélek ajándékai, valamint mindezek mintegy szubjektív megerősítője, jóváhagyója (tekintély), a

¹³⁸ Vö. SCHÜTZ (1944) i. m. 415.

¹³⁹ Vö. KECSKÉS (2003) i. m. 66–67.

¹⁴⁰ Vö. KIRÁLY i. m. 110.

¹⁴¹ Vö. MARSCHAL i. m. 154.

¹⁴² Vö. MARSCHAL i. m. 155–176.

¹⁴³ Vö. NYÍRI i. m. 52–58.

lelkiismeret szava, döntése. Szabadságunk kifejeződése, annak helyes gyakorlása. Végeredményben az okosság segítségével a lelkiismeret, mint törvény, mint Ige, mint lélek, mint intuíció, szerinti élet biztosítja az erények harmonikus tevékenységét, s válhat az ember a Szentlélek hárfájává. A lelkiismeret 'lelke' az Igazsággal, Krisztussal való mind mélyebb és igazabb azonosulás, ahogy azt oly utólráhetetlenül szépen írta le Horváth Sándor O.P.: „Az igazság nem a valóság élettelen, fényképszerű viszszaadása, hanem élet, az *egész embernek* meggyőződése, összes képességeinek a tárgyhoz való idomulása. Az igazság sajátosan a ráeszmélésben valósul meg. [...] ez pedig csak akkor zárul le, csak akkor vezet biztos eredményhez, ha a külső és belső érzékek, érzelmek és szenvedélyek, értelem és akarat mind kivétel nélkül keresztülmentek a tisztulás tüzén, s az igazság csak akkor lesz tulajdonunkká, ha nemcsak az értelem, hanem a lelki élet többi tényezőjének ellenvetései is elhallgatnak s a maga módja szerint minden képességünk beleegyezését adja a felfogott tárgyhoz. Az egész ember abban különbözik az átlagostól, hogy az utóbbit a tárgyak lelkébe rajzolódása vezeti, tehát az, amit az igazság előfeltételének, materialiter verum-nak nevezünk, az előbbit pedig a ráeszmélt igaz, a formaliter verum. Itt az igazság maradandó tartalom, állandó életelv, ott pedig a pánta rhei törvényeitől irányított szabálytalanság.”¹⁴⁴

Bernhard Häring meghatározása szerint a lelkiismeret szellemi fenntartó erő, mely átfogó egységre törekszik. A lélek önmagában egységes akar lenni, és ezt az egységet csak úgy tudja megteremteni, ha egyesül az igazság és a jóság világával.¹⁴⁵

A lelkiismeret tevékenysége, mint az egész ember állásfoglalása akár az egyes cselekedetekben, akár mint világnézeti betájoltság, nem vezethető vissza önmagában sem az értelemre, sem az akaratra, sem az érzületre, sem a felettes énrre, sem a törvényre, sem az erényre, nem is a Szentlélek műve, nem is a jellem, nem is az életszentség, de vagy feltételezi ezek működését, vagy a lelkiismeretes életvitelből következnek ezek a készségek, minőségek. Végső gyökerei a vallásban, Istenben vannak, s az ember szellemiségében, istenképiségében. Mindazonáltal olyan valamiféle velünk született érzékünkről, intuitív képességünkről van szó, melynek érett formájában a belátásé, tehát az értelem használatáé a vezető szerep, azaz ész-jellegű.¹⁴⁶

Az egész élet legfőbb, de nem tévedhetetlen immanens és szubjektív kormányzója,¹⁴⁷ mely hol az értelmet (*recta ratio*), hol az akaratot (*recta voluntas*), hol az érzületet (*recta mens*, *rectus animus*, *rectum ingenium*) hívja tanúul maga mellé. Hol ezek sajátos kombinációit nyújtja a döntéshez segítségül, illetve indítja ahhoz, hogy az emberi cselekvés megfeleljen az emberi méltóságnak, hogy maga a lelkiismeret méltán és joggal neveztesse az emberi szabadság, az emberi élet lelkének, iránytűjének. Így válik a lelkiismeret az erkölcsileg és etikailag helyes cselekvés sugalmazójává, tanácsadó-jává, végeredményben a kegyelem csatorná-jává, vagyis az üdvös, tehát Istennek

¹⁴⁴ Vö. HORVÁTH S.: *Szent Tamás írói egyénisége*. In HORVÁTH (gyűjt.) i. m. 9.

¹⁴⁵ Vö. HÁRING i. m. 160.

¹⁴⁶ Vö. A. ANZENBACHER: *Bevezetés a filozófiába*. Budapest, 1993, 318.

¹⁴⁷ Ide illik Bernhard Häring megjegyzése: „Szigorú értelemben véve a lelkiismeret vétkesen téves ítélete a lelkiismeretnek még nem utolsó ítélete. Az igazi, nem a felszínességen alapuló lelkiismereti döntés ebben az esetben sokkal több: tisztítsd meg lelkiismeretted! Szabadulj meg lelkiismeretted vétkes el-tompolásától és elhomályosulásától!” Vö. HÁRING i. m. 174.

és minden legitim tekintélynek tetsző élet közvetítőjévé, mintegy megvalósítójává. Így válik bizonyossá számunkra, hogy Krisztus a lelkiismeret megváltója is.

Mindehhez már csak azt kell hozzátennünk, hogy mind az egyéni, mind pedig a társadalmi tekintélynek, úgy a világinak, mind a vallásinak, vissza kell térnie valódi és közös szakrális gyökereihez, különben az ember méltatlan marad az ember névhez, s nem lesz belőle más, mint fajának egy példánya, mely bármikor bármilyen célra feláldozható az aktuális hatalom elképzeléseinek megfelelően. Ez a szakrális fordulat egyén és társadalom számára egyaránt hősi feladat teljesítését kívánja, és pedig azt, hogy a jók uralma érvényesüljön, illetve hogy főleg az értelmiség, s benne a jogász társadalom eszméljen rá ismételten hivatására, vagyis az igazság és igazságosság szolgálatára, mindenekelőtt a lelkiismeret ébresztésére. Ennek pedig nélkülözhetetlen feltétele a feltétlen erkölcsi értékrend léte, megismerhetősége és követhetősége. Ezekre a feladatokra azonban – valószínűleg – a jövőben sem lesznek hajlandók mások, mint a Schütz Antal által szent hierarcháknak, prófétáknak és apostoloknak nevezett emberek,¹⁴⁸ akik tudják, mi is lakik az emberi szívben, akik tudják, mily nagy kincs az ép lelkiismeret, akik bátrak is ahhoz, hogy meghallják és kövessék annak szavát. Mert csak így lesz helyes, igaz és hatékony a lelkiismeret szava erkölcsi, jogi és illemszabályok felett, s így lesz béke a lélekben, a lelkek között és a lélek és Isten között.

¹⁴⁸ Akik nemcsak kiválóak (egregii), de a szó legigazibb értelmében kiválasztottak (segregati) is. Vö. SCHÜTZ A.: *Őrség. Korkérdések és tájékozódások*. Budapest, 1936, 239.